

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

Fil. kand. *Britt Liljewall*, Alingsås: En allmogefamiljs agerande i en tid av förändring
A Peasant Family in Times of Change ... 57

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Anna Greta Wahlberg: Carl Malmsten; Inspiration och förnyelse. Carl Malmsten 100 år. Red. av Elisabet Stavenow-Hidemark. Anmälda av fil. kand. *Sigrid Eklund Nyström*, Stockholm 58

Food and Drink and Travelling Accessoires. Essays in Honour of Gösta Berg. Ed. by Alexander Fenton and Janken Myrdal. Anmäld av docent *Mátyás Szabó*, Stockholm 60

Folklivsarkivet i Lund 1913–1988. Red. av Nils-Arvid Bringéus. Anmäld av docent *Mats Hellspong*, Stockholm 62
Jonas Frykman: Dansbanceländet. Anmäld av fil. kand. *Johan Wennhall*, Uppsala .. 64
Marta Järnfeldt-Carlsson: Landskap, jaktvillor & kurhotell. Anmäld av fil. kand. *Dan Waldetoft*, Stockholm 66

KORTA BOKNOTISER

Sörmlandsbygden 1989. Red. av Ingegerd Wachtmeister 68
Gotthard Björling: Metallurgin vid Stora Kopparberget 68

RIG · ÅRGÅNG 72 · HÄFTE 2
1989

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/666 46 00

Års- och prenumerationsavgift 80:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1989

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

En allmogefamiljs agerande i en tid av förändring

Av Britt Liljewall

”... vitt med blom på träden i Trädgården”

Jag skulle vilja börja med några fruktaplar. I en allmogedagbok, som är skriven 1860–64 av den 13–17-årige bondsonen Lars Andersson från Upphärad i Västergötland¹, talas på många ställen om aplar. ”... på f. m. litet ränsa jag Augustes aplar” (3/5 1860). ”Carle hade köpt plantfrö och ett träd Myrtin och 3 slags rosfrö” (26/4 1860). Varje år förekommer liknande anteckningar.

Vad betyder dessa kommentarer om aplar? En naturlig tolkning kunde vara att fruktträden vittnar om att familjens ekonomi ännu omkring 1860 var självhushål-

lande. Fruktodlingen var ett komplement till jordbruket i en icke marknadsberoende hushållning. Först när jag kompletterade dagboken med ytterligare material stod ett annat sammanhang klart för mig.

Hushållningssällskapets filial i Flundre härad anordnade varje år ett allmänt lantmannamöte med tävlingar i olika grenar med anknytning till lanthushållning.² Av protokollet från den 19 juni 1868 framgår, att Lars bröder (Lars själv dog 1864 vid 17 års ålder) deltog med 600 à 700 frukt- och prydnadsträd — 1–4 alnar stora — som de själva drivit upp ur kärnor. De vann första pris. Om händelsen skriver Lars äldre bror Carl i sin dagbok, som omfattar åren 1868–1880, kortfattat: ”Vi fick 15 rdr för trädplantering”.³ Arbetet med aplarna var alltså inte ett uttryck för självhushållning utan snarare för dess motsats. Familjen tycks ha försökt bygga upp en handels-

Artikelförfattaren är doktorand i historia vid Göteborgs universitet och arbetar med en avhandling om lokala eliter på den västsvenska landsbygden under 1800-talet. Arbetet sker inom det s. k. Condis-projektet (uttytt Continuity and Discontinuity), som vill belysa de långsiktiga förutsättningarna för Sveriges jämförelsevis lugna demokratisering.

¹ Lars Anderssons dagbok, två psalmbokssmå, vackert bundna volymer förvaras hos Eric Johansson, Nyckleby, Upphärad. Lars skrev i häften, som troligen bundits in efter hans död. Handstilen är driven och dagboken relativt lättläst. Dagboken skrevs av 1974–75 av Åke Wallenius. En kopia av avskriften finns på Nordiska museet, Svenska bondedagböcker (SBD) nr 20 A, och denna har varit mitt arbetsexemplar.

² Hushållningssällskapets filials i Flundre protokoll finns på Göteborgs Landsarkiv under arkivbildaren Hushållningssällskapet i Älvsborgs län.

³ Carl Johanssons dagbok förvaras hos Alice Olsén, Pressebo. Avskrift på Nordiska museet (SBD 20 B) har varit mitt arbetsexemplar.

trädgård som bisyssla. Aplarna var ett uttryck för en marknadsberoende ekonomi.

När Lars den 28 maj 1862 skrev "...vitt med blom på träden i Trädgården" var detta alltså inte, vilket jag trodde, en kommentar till en naturupplevelse – åtminstone inte enbart. Blomningens rikedom vara ekonomiskt viktig, t. o. m. kommersiellt viktig. Nyttosynpunkter låg bakom Lars naturbetraktelse, vilket naturligtvis inte utesluter att denna samtidigt kunde vara uttryck för esteticism.

*

Att kombinera det personliga dokumentet – här dagböckerna – med andra mer traditionella historievetenskapliga källor är alltså nödvändigt för att rätt uppfatta verkligheten. Dagboken förutsätter ju att så mycket är bekant, eftersom dagboksförfattaren snarast skriver med sig själv som läsare. Lika nödvändigt är det naturligtvis att komplettera det individuella materialet med mer allmänt för att våga uttala sig i termer av generalitet.

Värdet av att å andra sidan komplettera det traditionella materialet med mer personligt för att finna helhet och konkretion bakom siffror och strukturer är också självklart. Först med hjälp av det personliga dokumentet förstår man t. ex. hur pass differentierade och specialiserade de olika medlemmarna av ett bondehushåll kunde vara och inser vilken endimensionell bild det officiella materialet ger.

Två av sönerna till bonden, nämndemannen m. m. Anders Töresson skrev alltså dagbok. Det är framför allt det första året, d. v. s. i stort sett 1860, av Lars mycket detaljerade och noggranna anteckningar, som ligger till grund för denna artikel. Att det är en ung pojke som

skrivit dagboken gör den på många sätt till en intressantare källa än vanliga allmogedagböcker.⁴ När en vuxen bonde, t. ex. brodern Carl, för pennan dominerar anteckningarna av arbetet och ansvaret för gårdens skötsel. Lars däremot skriver om allt och alla med samma allvar. Naturligtvis är det av vikt att ha hans ålder, och de följer denna kan ha för källan, i åtanke.

Inte minst väsentligt ur källkritisk synvinkel är frågan om för vem Lars skrev dagbok. Inget tyder på att han gjorde det för någon annan än sig själv. Att det skulle ha ingått i uppfostran/utbildningen och varit på faderns uppmaning motsägs av de ibland vanartiga marginalanteckningarna: "Wänd på bladet och se mera sladder skit från ett Dagblad", skriver Lars den 2 februari 1862 för att ta ett exempel.

Dagböcker som historiska källor har både brister och förtjänster. Till de förra hör det begränsade synfältet och det ensidiga perspektivet. Till de senare hör den nära anknytningen i tid och rum till de skildrade händelserna samt den relativa ärligheten, som är en följd av att dagboken inte anpassades till en utomstående mottagare.

Som med allt annat material är det helt avgörande vad källan används till. När det som här gäller att få en mångsidig belysning av en familjs arbete, miljö, kontakter och vanor är dagboken överlägsen. I hur hög grad de konkreta uppgifterna

⁴ Många s. k. bondedagböcker har skrivits av unga bondsöner. Detta betyder att diskussionen om varför allmogen skrev dagbok måste vidgas. Det kan inte enbart ha haft samband med ekonomisk redovisning o. d. Tyvärr saknas, mig veterligen, dagböcker skrivna av allmogens kvinnor. Samtidigt som det var högsta mode bland borgerliga damer att föra dagbok, var det tydligen tabubelagt för allmogens kvinnor.

sedan kan anses belysa familjens värderingar och avslöja dess attityder är en fråga om tolkning. Bondedagböckerna tigger oftast med värdeomdömen.

*

Ett syfte med denna undersökning är alltså att belysa dagboksmaterialets användbarhet, som *komplement till annat material*, när det gäller att skildra en familj ur *många* olika synvinklar. I de flesta socialhistoriska studier har man gjort tvärtom, d.v.s. skildrat *många* familjer ur *en* enda synvinkel.

Den viktigaste uppgiften för historisk forskning tycks mig vara att förklara mänskligt agerande, d.v.s. politik i sin mest vidsträckt bemärkelse. För att kunna göra detta på ett någorlunda "sant" sätt är den mångsidiga belysningen på individplanet nödvändig. Redan den mest elementära människokunskap säger oss att mänskligt handlande — förr och nu — inte varje gång styrs av samma sak och inte heller av endast en sak. Den helhetsbild av en familjs agerande som dagboken ger, kan avslöja annars osynliga samband, som är viktiga för bondegruppens agerande. Sådana sambands allmängiltighet bör studeras vidare. Denna uppsats bör ses som en mosaikbit i ett mer omfattande arbete.

De konkreta frågor jag skall försöka belysa är:

— I vilken ekonomiska, sociala och kulturella miljö levde familjen Töresson omkring 1860?

— Hur "modern" var den västsvenska bonden Anders Töresson med familj, och vilka variationer i "modernitet" fanns mellan olika verksamhetsfärer?

I det avslutande avsnittet skall jag försöka sätta in resultaten i ett vidare sammanhang.

Teoretiskt perspektiv

Det teoretiska perspektiv som varit styrande för mina infallsvinklar på materialet, och inom vars ramar tolkningarna görs, har flera utgångspunkter.

Sveriges utveckling till en modern demokrati uppvisar vissa speciella drag. Enligt Barrington Moore Jr:s generella moderniseringsteori är en förutsättning för att nå kapitalistisk demokrati, att det finns en stark och självständig borgerlighet. Ett annat krav är att denna har möjlighet att samverka med ett kommersialiserat jordbruk. Det bästa sättet att uppnå intressegemenskap mellan stad och landskapas, enligt Barrington Moore, genom att jordbruket elimineras som självständig social aktivitet, d.v.s. genom att bönderna försvinner som social grupp. Då banas väg för kommersiella och borgerliga intressen också på landet. Moderniseringen sker sedan via den borgerliga revolutionen.⁵ Att denna väg mot det moderna samhället inte stämmer för utvecklingen i Skandinavien, trots att slutresultatet har blivit kapitalistisk demokrati, är uppenbart.

Den amerikanske statsvetaren Timothy A Tilton har uppmärksammat denna brist i Barrington Moores teori och vill komplettera den med ytterligare en moderniseringsväg, som leder till kapitalistisk demokrati. Han bygger upp den med Sverige som modell och kallar den "a radical liberal model of democratic development". Tilton betonar kraftigt böndernas självständiga och betydelsefulla roll för utvecklingen i Sverige:

⁵ Moore, B. Jr, 1971, Demokrati och diktatur, s. 347 ff.

"The size and strength of the independent Swedish peasantry can hardly be overemphasized, for in Sweden the peasant often played the role that the bourgeoisie played elsewhere."⁶

På en något mindre generell teoretisk nivå än Barrington Moore arbetar den holländske agrarhistorikern Jan de Vries. Han tycks, till skillnad från Barrington Moore mena att de verkligt avgörande förändringarna i moderniseringen skedde i vissa regioner på landsbygden, där bondejordbruken visade sig mycket anpassningsbara till en växande marknad. Han talar om utvecklingen i sådana "urbana" regioner på landsbygden som "the specialization model" med kännetecken som koncentration, självständighet, kommersialisering, köpkraft, yrkesdifferntiering — allt tillsammans med kvarlevande familjejordbruk.⁷

Inom det pågående Condis-projektet studeras förändringen av det svenska samhället under de senaste århundradena i ett jämförande perspektiv — jämförelser sker med Danmark, Norge, Tyskland och Frankrike. Intresset koncentreras bl a till särdrag i konfliktlösningsmetoder och till mellanskiktens (bl. a. böndernas) betydelse för demokratiseringen. Komparationen sker både på nationell nivå och på regional.⁸ I mitt avhandlingsarbete inom projektet försöker jag kartlägga de rurala eliternas, främst storbön-

dernas, ekonomiska, sociala och politiska agerande och betydelse för den svenska utvecklingen genom lokala djupstudier under 1800-talet. Sockenstämmoprotokoll, domböcker, skiftesprotokoll och föreningsmaterial är exempel på källor — förutom allmogedagböckerna.

*

Mitt intresse inriktas alltså på följande problem:

- Kontakter mellan bönder och borgerlighet.
- Urbana drag på landsbygden.
- Bondeekonomi och/eller kapitalism; grad och art av eventuell kapitalism inom bondeekonomin.
- Bönderna som självständig social kategori.

Familjen och omgivningen

Den familj som står i centrum för undersökningen bestod 1860 av fadern Anders Töresson, 53 år, modern Christina Andersdotter, 55 år, samt sönerna Olof, Johan, August, Carl, Torsten och Lars, som var mellan 29 och 14 år gamla. Samtliga söner var ännu 1860 ogifta och bodde hemma.

Familjens position i livscykeln omkring 1860 var ganska speciell. Relationen mellan produktionsförmåga och konsumtionsbehov var maximalt fördelaktig, eftersom varken barn eller åldringar ingick i hushållet. Det är väsentligt att hålla livscykelpositionen i minnet vid studiet av förhållandena 1860.

Familjen ägde och brukade Nyckleby Övergården, 1/3 mtl. Som framgår av kartan över Flundre härad (*fig. 1*) ligger Nyckleby centralt i Upphärads socken, nära kyrkan och vid häradsvägen.

I väster gränsar Flundre härad till Göta

⁶ Tilton, T., 1974, The Social Origins of Liberal Democracy. The Swedish Case (i American Political Science Review, 1974), s. 565 ff.

⁷ de Vries, J., 1974, The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500–1700, s. 3 ff.

⁸ För en närmare presentation av Condis-projektet se Kyle, J. — Magnusson, T. — Stråth, B., Continuity and Discontinuity. Long Term Factors of Conflict Resolution in the Process of Democratization in Scandinavia (Historiska institutionen, Göteborg, 1987).

älv. Upphärad och Rommeled liksom Åsbräcka var 1860 rena jordbrukssocknar, medan Fors hade en tätort, Sjuntorp, med bl. a. en expanderande textilindustri. I Fuxerna socken låg häradets verkliga centralort, Lilla Edet, med slussar, handel, bank, sågar, kvarnar, tändsticksfabrik, tegelfabriker, garverier m. m. Lilla Edet var också administrativt centrum med bl. a. tingsställe.⁹ Avståndet mellan familjen i Nyckleby och Lilla Edet var ca 2 mil, till Sjuntorp hade man en knapp mil, till Trollhättan ca 2 mil, till Vänersborg nästan 4 mil och till Göteborg ca 7 mil.

Familjens ekonomiska ställning i relation till omgivningen framgår, om än bristfälligt, av taxeringslängderna. I Upphärad socken tillhörde Anders Töresson den ekonomiska eliten, dock ej den absoluta toppen av denna. Elva personer taxerades högre än Anders Töresson (100 hushåll av sammanlagt 257 taxerades). Om man undersöker hela häradet hamnar familjen däremot långt från den ekonomiska toppen, som domineras av "kapitalister" i Lilla Edet och Sjuntorp.¹⁰

Jordbruket i trakten dominerades omkring 1860 av havreodling. Den största delen av havren gick på export till England och Norge. Exportsiffrorna för havre över Göteborgs hamn visar följande:

Utförsel av havre via Göteborgs hamn

Period	Havre (ton)	År	Havre (ton)
1830—39	5 975		
1840—49	25 425		
1850—59	89 450	1859	25 000
1860—69	378 200	1860	18 500
1870—79	652 900	1861	19 600
1880—89	578 000		
1890—99	253 800		

Källa: Skrifter utgivna till Göteborgs stads 300-årsjubileum, del 10 (1923) s. 59 f.

Näringslivet, inklusive jordbruket, i Flundre härad var alltså starkt marknadsinriktat med livlig handel och expanderande industrier. I detta Anders Töressons geografiska "rum" fanns inom ett begränsat område stor ekonomisk och social variation. Vid sidan av jordbrukets olika skikt fanns också affärsmän, tjänstemän, industriidkare och arbetare.

Familjens ekonomiska agerande

Lars dagbok ger oss möjlighet att bedöma både familjens konsumtion och produktion.

Att konsumtionsvaror köptes utifrån var av allt att döma sällsynt. Lars dagbok med sin noggrannhet och detaljrikedom gör mig ganska säker på att jag inte drar felaktiga slutsatser av tystnaden. Alla nya saker intresserade honom. År 1860 nämner Lars när det gäller direkta konsumtionsvaror endast köp av 4 alnar tyg, någon tunna sill, salt, sirap, några tunnor potatis på våren. Även övriga år i Lars dagbok, liksom Carls dagbok från 70-talet och bouppteckningen efter Anders Töresson,¹¹ visar samma begränsade marknadsberoende när det gäller konsumtionen. Självförsörjningen var hög.

¹¹ Flundre häradsrätt, bouppteckningar 1880, Göteborgs Landsarkiv.

⁹ Sakuppgifterna om Flundre härad hämtade ur Hollman, E., 1938, Flundre härad.

¹⁰ Enligt en taxeringslängd för år 1860 skattade den högst taxerade i häradet 98,60 rdr och den på tjugonde plats 14 rdr. Ingen av de 20 första tillhörde allmogen. Anders Töresson skattade 3,68 rdr. (Liljewall, B., 1988, Flundre härad och familjen Anders Töresson omkring 1860, manus Historiska institutionen, Göteborg).

Konsumtionsmönstret innebar att produktionen måste ha varit relativt varierad, men på en gård av denna storlek och med denna arbetsstyrka fanns utrymme för ett ganska betydande produktionsöverskott.¹² Detta var knappast varierat utan ensidigt — havre. År 1860, som av Hushållningsfilialen bedömdes som ett gott år i häradet, sålde familjen Töresson ca 15 lass havre. Ett eller två lass i taget levererades under senhöst och vår till Munkviken, Lilla Edet eller Gamla Lödöse vid älven. Varje lass innehöll 6 à 7 tunnor enligt Carls dagbok. Det betyder att familjen sålde 90—100 tunnor havre år 1860.

*

Lars Anderssons dagbok avslöjar också familjens arbetsförhållanden. Att familjen Töresson i den fas av livscykeln som rådde omkring 1860 inte hade behov av att anställa dräng är helt klart. Bristen på kvinnor i familjen uppvägdes av att man hade två årsanställda pigor.

Ett avsteg från den traditionella arbetsmarknadens regler var att sönerna aldrig tog drängtjänst. Med tanke på antalet hade det varit naturligt om de under någon period hade gjort detta. Vid ett tillfälle berättar Lars, att prästen Arfwidsson ville leja Johan som dräng, men av detta blev inget. Tyvärr avslöjar inte Lars med vilken motivering man sade nej.

Familjen Töresson valde alltså att lösa sitt arbetskraftsöverskott på andra sätt än genom att sönerna tog årstjänst. Inte heller tog de någon annan form av anställning. Flera av familjemedlemmarna ut-

vecklade dock specialiteter, som ibland var så uttalade att den verkliga yrkestillhörigheten borde diskuteras. Detta gäller framför allt Anders Töresson själv, och bland sönerna den 23-årige August, som arbetade som byggnads- och möbelsnickare. År 1860 arbetade han utanför hemmet, främst med reparationsarbeten, 70 dagar. Dessutom tillverkade han hemma möbler på beställning. Vid sidan av August tycks det ha varit Carl som var mest sysselsatt med uppgifter utanför gårdsarbetet. Han var bokbindare. Omfattningen var åtminstone på 1870-talet stor. Det visar Carl i sin egen dagbok, som innehåller åtskilliga intressanta räkenskaper.

Anders Töresson själv hade en stor icke-agrar arbetssektor. Han var verksam som lokalpolitiker, bondadvokat, försäkringsagent m. m. Störst ekonomisk betydelse torde de privatjuridiska uppdragen ha haft. Verksamheten antog proportioner av företag med sönerna som oavlönad (?) arbetskraft.¹³ De hjälpte fadern med skrivarbete i hemmet, och vid auktionerna var en eller två av dem med som skrivhjälp. År 1860 nämner Lars 47 privatjuridiska uppdrag för faderns del, varav 43 kan artbestämmas. Dessa fördelade sig på 11 bouppteckningar, 11 auktioner (ibland tvådagars) och 21 gånger skriver Lars att fadern var borta och "skrev". Det rörde sig om köp, delningar, testamenten etc. Med renskrivandet torde de flesta uppdrag ha tagit flera da-

¹² Omkring år 1900 hade gården enligt nuvarande ägaren mellan 45 och 50 tunnland öppen mark.

¹³ Genomgående i artikeln behandlar jag familjen som en ekonomisk enhet. Det mesta i dagböckerna tyder på en sådan traditionell ekonomisk kollektivism inom familjen. I samband med handelsträdgården — den modernaste sektorn av familjens aktivitet — finns ibland antydning om uppdelning mellan sönerna. Observera dock att man ställde upp i Hushållningsfilialens tävling i grupp.

gar i anspråk. Anders Töressons andra uppdrag, inte minst nämndemannauppgiften, tog mycket tid, men hade knappast någon större direkt ekonomisk betydelse.¹⁴

I samband med kompletterande arbeten bör också aplarna ses. Först i slutet av 60-talet tycks dessa ha fått någon större ekonomisk betydelse. Då såldes både träd och frukt — det sistnämnda med hjälp av avlönade ungdomar.¹⁵

*

Det finns möjlighet att beräkna den ungefärliga omfattningen av familjens inkomster. Relationerna mellan jordbruksproduktionen och biinkomster, samt det eventuella överskottets storlek kan också uppskattas. Osäkerheten är stor, men trots detta vill jag utföra rekonstruktionen för att få en ovanlig inblick i en bondefamiljs ekonomi för mer än hundra år sedan.

Inte bara mängden havre som såldes vid älvhamnarna utan också dagspriset antecknar Lars. Detta varierade under år 1860 från 8,16 till 9 rdr per tunna. Familjens inkomst för de 90—100 tunnorna bör alltså ha varit ca 800 rdr. Detta var den dominerande inkomsten för jordbruksdelen av familjens verksamhet.¹⁶

¹⁴ Nämndemännen uppbar ännu inget arvode, endast viss reseersättning (Riksdagstryck 1815, Band 1, 334 resp. 448). Riksdagsmotioner om arvode hade avslagits 1834/35 och 1847/48. Indirekt torde nämndemännen dock kunnat nå ekonomiska fördelar genom de kunskaper och det kontaktnät uppdraget skapade — just på det vis Anders Töresson så väl illustrerar.

¹⁵ Carls dagbok innehåller förutom dagliga anteckningar också ekonomiska sammanfattningar årsvis. Bland dessa återfinns en lista med namn under rubriken "Sålt äpplen 1876".

¹⁶ Till havreförsäljningen skall läggas inkomsten för två gödkalvar sålda i Göteborg och enstaka djur i socknen samt eventuellt något timmer.

När det gäller familjens icke-agrara inkomster måste Anders Töressons "skrivarvoden" ha varit störst. I boupp-teckningsprotokollen antecknas kostnaden för upptecknandet. Det rörde sig om 0,5—2% av boets behållning. Jag har summerat arvodena för de boupp-teckningar Anders Töresson skrivit under år 1860 (11 st) och funnit att det rör sig om ca 110 rdr. Uppdraget utfördes alltid av två personer, men eftersom vi av dagboksanteckningarna vet att ansvaret för renskrivning och registrering i häradsrätten vilade på Anders Töresson är det rimligt att anta att 2/3 av arvodet tillföll honom, alltså ca 75 rdr för år 1860.

Arbetet med en auktion (11 st år 1860) bör ha tagit längre tid än med en boupp-teckning (inte minst med tanke på indrivningar av betalningar), medan skrivandet av köp o. d. (21 st år 1860) bör ha varit mindre tidskrävande. Med stöd av dessa bedömningar av tidsfaktorn förefaller det realistiskt att beräkna skrivinkomsterna (inklusive auktionerna) till fyra gånger boupp-teckningsarvodet, d. v. s ca 300 rdr/år.

Av sönerna bör det ha varit August som drog in mest pengar. Även hans inkomster är möjliga att uppskatta med hjälp av lokala löneuppgifter. Hushållningsfilialen i Flundre svarade år 1859 på en förfrågan från länssällskapet om arbetslönerna i trakten. Det framgår att årsanställda betalades med 100 rdr/år för dräng och 40 för piga. Kostnaden för tjänstefolkets naturaförmåner bedömdes till 150 rdr för dräng och 125 för piga. För lönearbete betalades enligt samma källa 0,40 rdr/dag för mansarbete och hälften för kvinnoarbete. När Nyckleby skiftades i slutet av 1840-talet värderades ett mansdagsverke till 1/3 rdr (1 rdr för

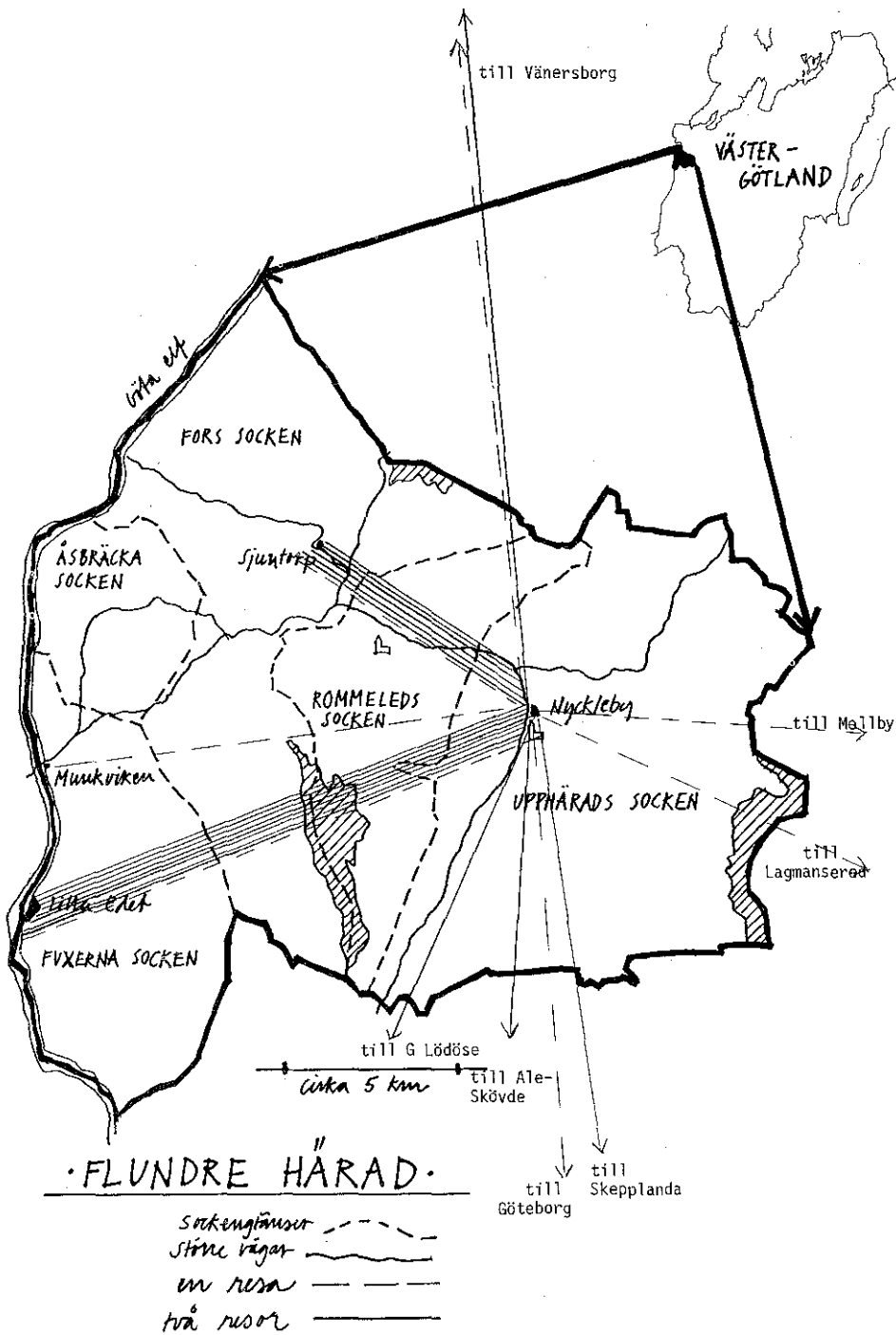

Fig. 1. Anders Töressons resor utanför Upphärad och Rommeled år 1860.

hästdagsverke).¹⁷ De uppgifter som hittills nämnts tycks gälla okvalificerat arbete. 1835 uppger den mångsysslande torparen Anders Alm från Skaratrakten i sin dagbok att han fick en halv riksdaler per dag för hantverksarbete. Han sysslade precis som August bl. a. med möbelsnickeri.¹⁸

Med detta som underlag bör det vara rimligt att August med sina drygt 70 dagar i kvalificerat bortaarbete och sitt möbelsnickeri hemma tjänade bortåt 100 rdr år 1860. Till detta kommer mindre summor för de andra sönerna och för Anders Töressons övriga verksamhet, t. ex försäljningen av försäkringar. Ca 500 rdr/år för biinkomsterna skall alltså läggas till och jämföras med bruttoinkomsten av jordbruksöverskottet på bortåt 1000 rdr.¹⁹ Även om man tar hänsyn till piglöner (tillsammans ca 350 rdr/år), kostnaden för tillfälligt lejd arbetskraft (skräddare och skomakare bl. a.), utlägg för konsumtion, räntekostnader etc. är det ingen tvekan om att familjen bör ha haft ett årligt överskott åren omkring 1860. Kanske kan man räkna med att det gick att lägga undan ca 500 rdr/år. Hur överskottet användes skall jag återkomma till.

Familjens sociala förhållanden

Alla söner i Anders Töressons familj blev kvar i hemsocknen, där både fars och mors släkt funnits sedan generationer. De gifte sig också med bonddöttrar (ej

storbandedöttrar) från socknen — i ett fall från närmsta grannsocknen. August dog relativt tidigt, 1889, och hans familj flyttade därefter till USA. Augusts fru och barn var undantagen — huvudintrycket för familjens del blir stark bofasthet. Fortfarande är två av gårdarna i Nyckleby i släktens ägo.

Om man studerar den geografiska rörligheten på ett mer begränsat sätt, ej som permanent flyttning utan som mer tillfälliga förflyttningar, som resor, får man en mycket mer dynamisk bild av familjens liv. År 1860 rörde Anders Töresson sig utanför vad man kan kalla hemsocknarna, d. v. s. Upphärad och Rommeled, där han hade sina kyrkliga och juridiska uppdrag, på det sätt kartskissen *fig. 1* visar. Det rör sig år 1860 om 43 sådana resor, ofta över flera dagar. Traktens orientering mot älven framträder i Anders Töressons resemönster.

Syftet med 35 av de 43 resorna kan fastställas. 14 gjordes för jordbrukets räkning (åtta till såg eller kvarn och sex för försäljning), två gällde marknadsbesök, tre avsåg lantbruksmöten, hela nio hade anknytning till Anders Töressons uppgifter som nämndeman (ting, domlösen, syner), två gjorde han som kyrkvård (inköp av vin resp. ljus), fyra gällde kyrkbesök utanför hemsocknarna och endast en verkar ha varit uteslutande nöjesresa (besök hos släktingar i Skepplanda). Elva resor hade alltså direkt med hans samhällsuppgifter att göra, medan 14 uteslutande var knutna till rollen som jordbrukare.

Övriga familjemedlemmars resor utanför hemsocknarna under samma år ger oss en bild av rollmönstren i familjen. Både när det gäller kön och ålder framträder dessa som fasta och traditionella.

¹⁷ Lantmäteriet i Vänersborg, Upphärad, akt 21.

¹⁸ Utdrag ur Anders Alms dagbok publicerat i Berg, G., Skånings-Åsakas sockens historia.

¹⁹ Skillnaden mellan brutto- och nettovärdet av biinkomsterna, som huvudsakligen bestod av tjänster, torde ha varit ringa. Skillnaden var också relativt begränsad vad gäller jordbruksinkomsterna, eftersom produktionen skedde i huvudsak med familjearbetskraft och begränsad mekanisering.

Från den äldste till den yngste sonen får vi följande summor för antalet resor under året: 35, 29, 14, 20, 8, 1. Den enda avvikelser från total korrelation mellan ålder och rörlighet är August, snickaren, som gjorde färre resor än den några år yngre brodern. Förklaringen ligger i att August under stor del av året befann sig i hemsocknarna på byggnadsarbeten. Hantverksliv och lönearbete behövde alltså inte innebära större rörlighet än bondeliv, åtminstone inte än kommersialiserat sådant.

Anders Töressons hustru Christina var utanför hemsocknarna tre gånger under år 1860.

*

När det gäller Anders Töressons rörlighet i den verkliga närmiljön, i hemsocknarna Upphärad och Rommeled, har jag detaljstuderat denna. För mars månad illustreras denna rörlighet i *fig. 2*. Anders Töresson var alltså hemifrån 19 av 31 dagar eller delar av dagar. Av de 12 hela dagarna hemma vet vi att han sysslade med skrivarbete 10 dagar. Syftet med de olika aktiviteterna utanför hemmet var i de fall de är möjliga att fastställa: åtta juridiska uppdrag, fyra kyrkbesök, två samhällsuppdrag (för socken resp. härad) och en jordbruksuppgift. Mönstret är detsamma oavsett om det gäller hektiska jordbruksmånader som september eller lugnare som december. Under den förstnämnda var Anders Töresson borta från gården 16 dagar av 30. Under sju av de övriga "skrev" han.

En naturlig följd av att flera vuxna söner var verksamma hemma var alltså att fadern i det närmaste frikopplades från jordbruksarbetet. Det officiella källmaterialet avslöjar mycket lite av sådana förhållanden.

*

Anders Töressons sociala kontaktnät var vidsträckt — hans samhälleliga roller var ju också många. Som en följd av sockenstämmoarbete och kyrkvärdskap var kontakterna med prästerna täta. Vid ett par tillfällen ledde detta tydligen till mer personliga relationer. Som nämndeman var det vanligt att Anders Töresson hade uppdrag, syner etc., tillsammans med tjänstemän som länsman och lantmätare.

Som styrelseledamot i filialavdelningen av Hushållningssällskapet träffade Anders Töresson häradets verkliga "grädda". I den ursprungliga styrelsen från 1858 fanns fyra företagare (sågar, kvarnar, tegelbruk), en regementsläkare, en kronolänsman, en possessionat, en riksdagsman och fem välbärgade bönder. Det förekom formella styrelsesammanträden 3—4 gånger per år, och Anders Töresson var alltid närvarande. Vissa tecken tyder på en andraplansposition för honom i detta sammanhang. Vi får aldrig veta hans åsikter — däremot ibland de andras. Domarna vid lantbruksmötenas tävlingar utsågs bland styrelsemedlemmarna, och Anders Töresson tilldelades den rollen relativt sent. På styrelseledamöternas gårdar inkvarterades de inlånade eller köpta avelsdjuren och förflyttades därefter i något som verkar vara rangordning. På Nyckleby inkvarterades ett av sällskapets djur först efter flera år, och då gällde det en gumse. Platsen för det årliga allmänna lantbruksmötet alternerade mellan styrelsemedlemmarnas egendomar, dock aldrig Nyckleby. En del av dessa förhållanden, men knappast alla, kan naturligtvis förklaras med att utrymmet på Nyckleby helt enkelt var för litet. Trots den formella jämställdheten i umgänget fanns uppenbarligen en social statushierarki.

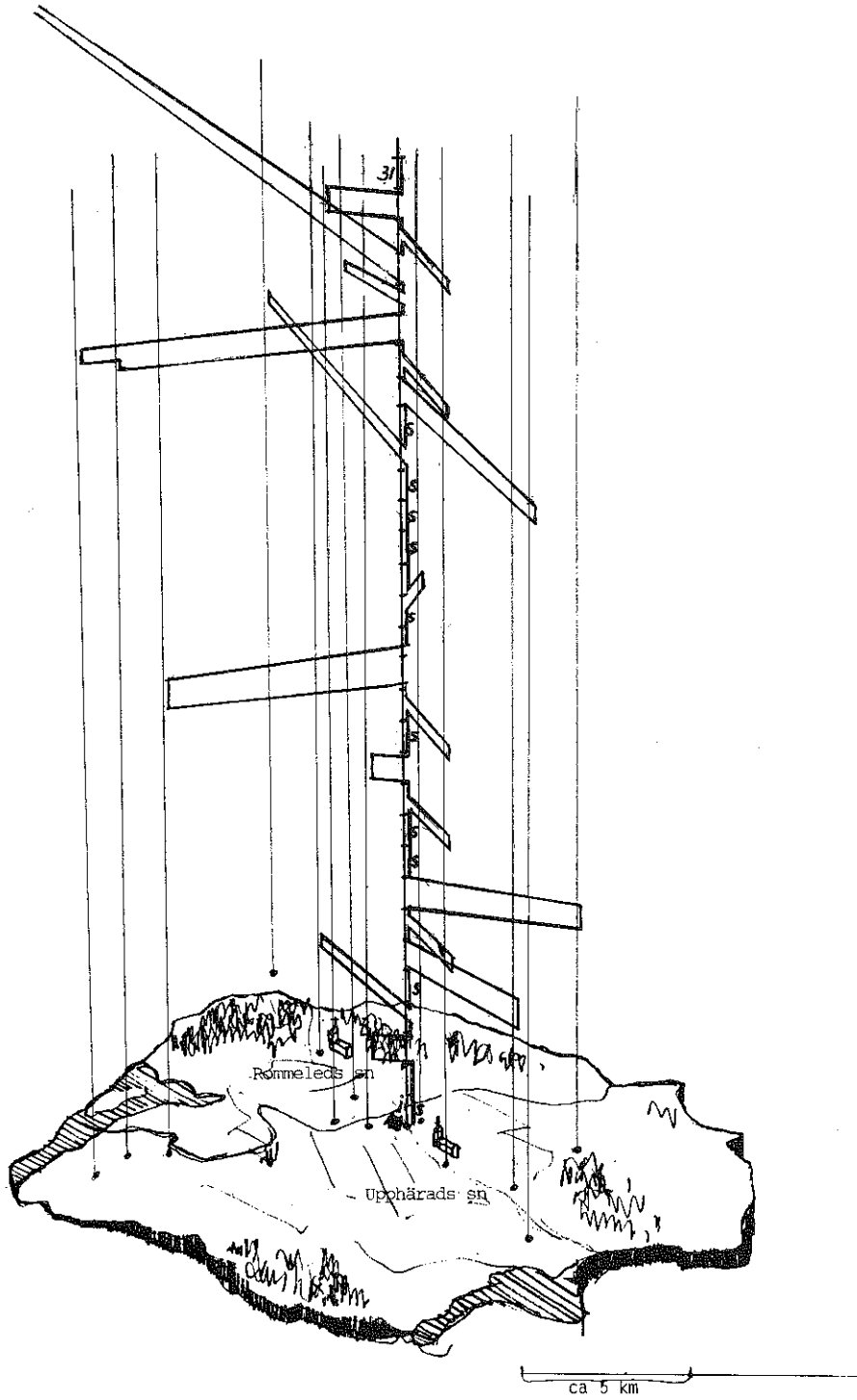

Fig. 2. Anders Töressons rörlighet i närmiljön — mars månad 1860. På tidsaxeln datum (dagtid), s = "skrev" i dagboken.

När det gällde jordbruksföretaget tycks den viktigaste kontakten ha varit affärs-
mannen O. Andersson i Sjuntorp, havre-
handlare, storjordbrukare, filialbestyrel-
sebroder. Andersson visar sig ha band till
just Nyckleby och ägde 1/16 mtl i Neder-
gården ända till laga skiftet 1847. Obser-
vera att "O" i stället för utskrivet för-
namn avslöjar att Andersson bytt stånd-
tillhörighet. Även till handlanden Johans-
son i närbelägna Nyhult tycks familjen
Töresson ha haft nära band.

Genom sin verksamhet som lokalsam-
hällets lagkunnige skrivare fick Anders
Töresson kontakt med alla skikt. Han
brandförsäkrade hos possessionaten af
Sandeberg på Kalltorp och värderade för
hypotekslån hos bl. a. doktor Boustedt i
Lilla Edet. Någon klyfta mellan Anders
Töresson och de lägre allmogeskikten
tycks ej ha funnits. Han plöjde själv åt
rotesoldaten och var med i likfärd för
sockenhjon och fattiga barn. I hur hög
grad sådana uppgifter var kopplade till
rollen som lokalpolitiker och fattigvårds-
ansvarig är svårt att avgöra. Att familjen
Töresson var väl integrerad i den lantliga
sockenvärlden med dess sociala liv är tyd-
ligt. Kontakterna och integrationen ned-
åt utesluter inte att det kan ha funnits en
statushierarki också i denna riktning.

*

När man följer socialiseringen av Lars
och hans bröder står det helt klart att det
var till bönder de uppfostrades. Någon
antydning till satsning på skolutbildning
finns ej, även om intellektuella intressen
inte alls saknades i familjen. Pojkarna
köpte böcker på auktioner, och man pre-
numererade på flera tidskrifter. Även
den som hade möjlighet till utkomst på

annat sätt, som snickaren August, utrus-
tades med en egen gård.

Familjen Töressons ekonomiska över-
skott, som ju inte levdes upp i någon
större utsträckning, satsades på sönerns
framtid. Den strategi som gällde var av
allt att döma att ge varje son ett utgångs-
läge som på landsbygden vid denna tid
öppnade politiska och sociala möjlighe-
ter, d. v. s. ge honom jord. Antalet söner i
familjen gjorde det närmast omöjligt att
för alla som utgångsläge skapa samma
ekonomiska nivå som föräldrarna upp-
nått.

Fädernegården delades ej utan över-
togs 1880 efter faderns död av Carl. Jo-
han "fick" tidigt en likvärdig gård på 1/3
mtl i Nyckleby. För denna betalade man
10 010 rdr 1862. August och Torsten ut-
rustades med mindre gårdar i grannbyn.
Augusts var på 1/4 mtl och dagboken
avslöjar inte priset. Torstens 1/6 mtl in-
köptes 1871 för 5 870 rdr. Under en tio-
årsperiod 1862—71 satsade man alltså
mellan 20 000 och 25 000 rdr på inköp av
gårdar. Olof flyttade först sent, vid 45 års
ålder år 1876 till ett torp inköpt för 1 000
rdr. Eftersom han var äldst kan detta tyc-
kas underligt. Att han var lite handikap-
pad — puckelryggig — kan kanske ha
bidragit.

Familjens ekonomiska överskott var
under de bästa åren, som vi sett, relativt
betydande. En enkel räkneoperation vi-
sar att det beräknade överskottet på ca
500 rdr/år inte på långt när kan ha räckt
till gårdsköpen. För att förverkliga dessa
tvingades man skuldsätta sig både i hypo-
tekkassa och hos Hushållningssällskapet.
Detta framgår både av dagbok och bo-
uppteckning.

Familjens innovationsbenägenhet

I hur hög grad familjen Töresson var mottaglig för nyheter och hur attityderna till sådana var, avslöjas i Lars och Carls dagböcker.

Fredagen 23 mars 1860 "var Johan och August åt Lilla Boda och såg på ett skärverk som Abraham hadde lånt, det var Samuels i Lunnevikens". Nästa dag besökte Anders Töresson själv Lilla Boda – och Johan började bygga ett skärverk, d. v. s. en hackelsemaskin. Detta var 1860 ett ganska ovanligt hjälpmedel på vanliga bondgårdar.²⁰ Under de närmaste 14 dagarna upptog skärverket helt Lars, Johans och Augusts intresse, och den 5 april var det färdigt: "frampå e. m. satte wi opp det på Logen och skar med det en stund en stor hög med hackelse".

Stolthet och engagemang lyser igenom i den 14-årige Lars anteckningar om skärverket. Denna hemkonstruerade maskin visades upp och lånades ut. Så småningom fick bröderna i uppdrag att tillverka flera. Dessa förbättrades genom att enstaka precisionsdelar inköptes.

Inget i skildringen tyder på städer eller ståndspersoner i spridningskedjan. Abraham Andersson, hos vilken prototypen funnits, var storbonde i socknen och tidigare Anders Töressons nämndemannakollega. Han var kanske den utanför släkten som familjen hade tätast kontakt med. Vi ser också tydligt att familjen Töresson i sin tur spred nyheten vidare bland allmogen.

Både tonen i skildringen och sprid-

ningsmönstret tyder på en positiv attityd till mekanisering. Åtminstone så länge maskinerna var så enkla att de kunde tillverkas i huvudsak hantverksmässigt "hängde bönderna med".

*

Ytterligare ett fall av modernisering och hur familjen svarade på den skall redovisas. Det handlar om järnvägens ankomst till Upphärad, som kom att bli ett stationssamhälle vid Bergslagsbanan. Jag lämnar för tillfället Lars dagbok och år 1860 för Carls och 1870-talet.

15 oktober 1873: "var en baron Marcks och Löjtnant Sutthoff här i anledning av Jernvägen. Far var med Baron uppåt Jordbrona." Under byggperioden fanns vissa möjligheter till extrainkomster, som familjen tog tillvara. "... vi har 2 jernvägsarbetare här Johan och Sven Pettersöner från Kjerstorp i Hudene av Gäseneds härad." Den 31 juni 1877 "öppnades banan för allmän trafik mellan Göteborg och Trollhättan".

Redan efter två veckor, den 15 juli, åkte Anders och Christina "till Trollhättan med bantåget". Efter ytterligare ett par dagar, den 20 juli, var Anders Töresson redo att ekonomiskt utnyttja nyheten: "Far var åt Trollhättan på bantåget med gödkalv." Redan samma höst påverkades också avsättningen av den viktigaste produkten, havren. Den 13 december: "Var åt station med 4 tun hafre." Detsamma hände 9 och 15 januari 1878. Carl själv, dagboksförfattaren, åkte inte tåg förrän i mars 1878. Lugnt och lakoniskt berättar han: "Jag åkte första gången på bantåget till Nygård men gick till fots hem."

Inget tyder på att inte bönderna snabbt insåg järnvägens stora ekonomiska bety-

²⁰ Kuuse, J., 1970, Från redskap till maskiner, s. 49 ff. I M-län hade endast 20% av vad Kuuse kallar "större bondejordbruk" 1860/61 hackelsemaskin. Han bygger dock på bouppteckningar, något som anses innebära en viss tidseftersläpning.

delse och utnyttjade denna. I familjen Töressons fall hade de förbättrade kommunikationerna ovanligt stor betydelse som tidsbesparare. I stället för häst och vagn ca 2 mil till hamnarna vid Göta älv, blev det nu fråga om några minuters färd till stationen. Nyheten togs naturligt och med fattning. Carl lät sig varken imponeras eller oroas.

*

Till nyheter med ekonomisk betydelse tycks det ha funnits en positiv attityd i familjen. Andra typer av nya mönster verkar ha mött större motstånd. När det gäller borgerliga mönster och föremål är de anmärkningsvärt få:

– Sommaren 1860 berättar Lars att mamma hade namnsdag och att denna firades med bjudning för grannfruarna; Carl berättar om köpetårta hämtad från Lilla Edet till föräldrarnas guldröllop på 1870-talet. I övrigt förbigås familjens högtidsdagar med tystnad.

– Skolpojken övar körsång i skolan på kvällarna.

– Ord som *klubb* och *bal* förekommer.

– Naturbetraktelserna med sina dubbla budskap har jag berört ovan. Det mest anmärkningsvärda är kanske att en tonårig bondpojke överhuvudtaget kommenterar hur det ser ut i naturen.

I bouppteckningen efter Anders Töresson är de klart borgerliga föremålen få. Nysilverkannen, tältsängen(?), giggen och servietterna kanske bör räknas dit.

Ibland hittar man kulturella blandformer. Att sådana ofta uppträder i kris-situationer är väl belagt i etnologisk litteratur. När Anders Töresson var sjuk hämtades både läkaren i Lilla Edet och en klok gubbe.

*

Till bilden av det äldre samhället hör också isoleringen från omvärlden. Av världen utanför lokalsamhället märks inte mycket i dagböckerna, vilket dock torde ha mer med dagboksformen än med verklig isolering att göra. Endast vid kungligheters död, kungabesök i Göteborg, insamling till minnesmärke över Engelbrekt, insamling till förföljda kristna i Syrien och till Svensk-lutherska församlingen i Paris märks "den stora världen". Vid dessa tillfällen beror omnämmandet snarast på att händelserna utlöste aktivitet på familjeplanet. Först då finns anledning till omnämmande i dagboken. Bror Johan råkade vara i Göteborg samtidigt som kungen. Lars ringde i kyrkklockan vid drottningens död. Anders Töresson gick själv runt och samlade in pengar.

Hur isolerad allmogens i Upphärad var 1860 kan vi alltså inte uttala oss om med hjälp av bondedagböcker — den källan svarar helt enkelt inte på den frågan. Den imponerande listan över prenumeranter inom socknen som finns längst bak i Carls dagbok tyder dock på allmogens intresse för samhället utanför.

Analys och tolkning

Man har talat om traditionell bondeekonomi som ett försök att minimera riskerna — t. ex. tegskifte och proportioner mellan åker och äng anses vara ett resultat av detta. Den moderna farmarekonomin har setts som ett försök att maximera vinsterna. Naturligtvis rör det sig om överdrifter och generaliseringar i båda riktningarna.

På samma sätt har det traditionella samhället förknippats med geografisk och social orörlighet, medan det moderna ansetts utmärkas av motsatsen. Som en följd av detta skulle också de sociala

kontakterna i det traditionella bondesamhället ha varit begränsade. Även detta är överdrifter.

På det kulturella planet har det traditionella samhället tillskrivits isolering och starka kollektiva drag. Det mest långtgående försöket att vederlägga den sistnämnda föreställningen, svarar engelsmannen Macfarlane för. Han försöker, i ett omdiskuterat arbete, belägga att engelsmännen varit "våldsamma" individualister åtminstone sedan 1200-talet.²¹

Modern forskning visar att ytterlighetsdragen både i det traditionella och det moderna samhället genomgående överdrivits.²² Att tendenser i ovan antydda riktningar funnits förnekas däremot ej. Det traditionella bondesamhället var mindre riskbenäget än det moderna, mindre rörligt, mer enhetligt, i högre grad kollektivt. De två samhällsbilderna, med generaliseringarna inkluderade, kan fungera som idealtyper i Webersk mening.

En idealtyp består av en medveten "stilisering, en renodling av vissa bestämda element i verkligheten".²³ Dessa är inte godtyckligt hopplöckade utan bygger på forskarens förkunskaper om det fenomen som skall studeras, och har dessutom en inre logisk konsistens. Idealtypen får inte

sammanblandas — trots sina realistiska inslag — med verkligheten.

I fallet med de två kontrasterande samhällena, det traditionella och det moderna, som idealtyper motsvaras stiliseringen och renodlingen av de överdrifter och generaliseringar som jag pekat på ovan. Att dessa drag inte är godtyckligt valda är tydligt. De olika dragen bildar en logisk enhet — samtliga delasppekter av det traditionella samhället kan t.ex. sättas i samband med en överordnad struktur som svagt utvecklad teknik.

Idealtypen är som historisk metod värdefull främst eftersom den ökar vår förståelse för det typiska i en företeelse.²⁴ Den är ett verktyg som tankemässigt ordnar förhållandena och gör att vi kan se dem ur ett visst perspektiv. När empirin avviker från idealtypen är detta inget fel utan själva kärnan i metoden. Själva avvikelserna gör att vi ser, att vi förstår. Den ger oss möjlighet till uttalanden om avståndet mellan verkligheten och det tänkta eller förväntade.

I analysen nedan försöker jag alltså avgöra hur långt från den ena eller andra idealtypen den verkliga familjen (= empirin) befinner sig. Avvikelser från ett renodlat mönster görs synliga och kan analyseras.

*

Om man själv kan täcka hela konsumtionsbehovet minskar risktagandet. Varje förändring av produktionen som leder till att nödvändiga varor måste skaffas utifrån skapar riskmoment. Familjen Töresson förändrade av allt att döma inte produktionen så att det traditionella självhushållet stördes. Endast överskottskapaciteten blev hos familjen hårt specialise-

²¹ Macfarlane, A., 1978, *The Origin of English Individualism*.

²² Se t. ex. Winberg, C., 1985, *Grenverket*, s. 185, och Österberg, E., 1982, *Den gamla goda tiden* (i *Scandia* 1982), s. 54, och däri anförd litteratur.

²³ Weber själv har inte systematiskt presenterat sitt metodiska begrepp *idealtyp*. Det dyker upp här och där i hans skrifter både i empiriska och teoretiska sammanhang (t. ex. *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5 uppl., 1976, s. 9 ff, och *Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*, 1976, s. 166 ff. — på svenska i *Politik och vetenskap*). Behovet att systematiskt presentera metoden finns alltså, och Olof Petersson gör detta på ett utmärkt sätt i *Metaforernas makt*, 1987, s. 26 ff.

²⁴ Se t. ex. Petersson a. a. s. 30, som underbygger en sådan uppfattning.

rad till en enda produkt, havren, d. v. s. den produkt som hade de bästa avsättningsmöjligheterna på marknaden.

Detta dubbla mönster inom *ett* bondehushålls ekonomi, marknadsoberoende för konsumtionen och marknadsberoende för produktionen är viktigt att upptäcka. Om tendensen visar sig vara allmän kan mycket av bondegruppens till synes inkonsekventa politiska agerande under 1800-talet analyseras ur ett nytt perspektiv.

Den ekonomiska kraft de svenska bönderna visade redan vid 1700-talets slut — manifesterad bl. a. i den stora mängd frälsejord de köpte — har ibland förklarats med att bönderna till skillnad från ståndspersonerna inte hade en "socialt bestämd hög konsumtionsnivå".²⁵ Exemplet familjen Töresson tyder på att den karakteristiken kan ha gällt ännu 1860, t. o. m. i ett kommersialiserat område. Det återhållsamma konsumtionsmönstret är kanske en av förklaringarna till böndernas fortsatt starka och självständiga roll under 1800-talet. De bibehöll ett ekonomiskt oberoende. Sambanden mellan konsumtionsnivå och att bondejordbrukens skuldsättning var relativt begränsad torde finnas.²⁶ Framställningen i den parodiska Hypoteksvisan från just år 1860 framstår som falsk:

"Det hypoteket, det har gjort susen.
Nu är det skick uti bondehusen.
Där fick man pengar helt lätt mot pant.
Att sen klä upp sig det gick galant."²⁷

En aspekt på konsumtionsmönster av fa-

²⁵ Citerat efter Perlinge, A., 1986, Urbana och pagana finansieringsmönster (i Rig. 1986), s. 2.

²⁶ Martinus, S., 1970, Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892, s. 136.

²⁷ Citerat efter Söderberg, T., 1972, Två sekel svensk medelklass, s. 246.

miljen Töressons typ är social. Om de välbärgade bönderna i högre grad använt sitt överskott till konsumtion hade klyftorna i samhället tydliggjorts på ett sätt som nu ej skedde. Nu bibehölls en yttre enhet i konsumtionsvanor, som bör ha minskat polariseringen på den svenska landsbygden. I själva verket torde landsbygdens undergrupper ha fått en marknadsinriktad konsumtion tidigare än de mer välbärgade bönderna. Den växelverkan mellan stad och land som anses drivande för transitionen (Pirenne, Barrington Moore, de Vries) bestod snarast av ett triangelmönster — borgare/bönder/grupper som för sin försörjning var beroende av att sälja sin arbetskraft. De sistnämnda blir under 1800-talets folkökning allt fler, medan antalet bönder ej ökar. Genom själva sin mängd representerar de egendomslösa en betydande köpkraft.

Havredominansen, specialiseringen till en exportvara, gör ändå familjens ekonomi marknadsinriktad och konjunkturkänslig, men konsumtionsmönstret visar att man inte riskerade basförsörjningen. En kommersialisering av överskottsproduktionen visar sig alltså möjlig med bibehållet bondejordbruk, till skillnad från vad Barrington Moore förväntade sig.

Uppdelad i ett konsumtionsfält och ett produktionsfält uppvisar familjen Töressons ekonomi en blandning mellan gammalt och nytt. Konsumtionsmönstret finns nära den traditionella idealtypen, medan produktionsmönstret ligger närmare den moderna. Som en sammanfattning av familjen Töressons ekonomiska agerande skulle jag vilja säga att det är ett försök till vinsttänkande *utan* att riskera de grundläggande behoven.

Liknande tendenser kan sägas gälla för arbetskraftsstrategin. Att sönerna aldrig tog drängtjänst kan hänga ihop med negativa värderingar kring denna anställningsform. Börje Harnesk har i en undersökning av förhållandena i Norrland visat, att det fanns en stark motvilja mot årstjänst redan på 1700-talet.²⁸ Efterhand som landsbygden skiktades kan det också ha blivit socialt belastande för bondsöner att tjäna. Pigorna hos familjen Töresson, nämndemannafamiljen, tycks dock genomgående ha varit döttrar till småbönder, ej till egendomslösa.

Kompletterande arbeten var ekonomiskt viktiga och sysselsatte både familjefadern och de många sönerna i familjen. Även i det äldre bondejordbruket hade bisysslor varit viktiga. Då rörde det sig om nödvändiga kompletteringar för att klara överlevnaden. I familjen Töressons fall rör det sig om en annan typ av bisysslor. Fadern är i det närmaste helt frikopplad från jordbruksarbetet. Varken Augusts snickeri, Carls bokbindande eller försöket med handelsträdgård syftar till att tillfredsställa egna *direkta* behov. De är alltså inte till för att minska risktagandet i självhushållet. Det är fråga om att skapa tjänster och produkter som är till salu i ett kommersiellt samhälle. De representerar ett sätt att ta tillvara de ekonomiska möjligheter det nya samhället gav, inte minst i en högkonjunktur. Jordhandeln var stor — Anders Töresson skrev köp. Byggverksamheten var livlig — August tog byggnadsarbete. Det fanns en marknad för specialiserad produktion — en handelsträdgård skapades. I arbets-

mönstret, liksom i marknadsanknytningen för produktionen, märks kapitalistiska drag.

Urbanisering har ofta definierats som tilltagande befolkningskoncentration, alltså någon form av tätortsbildning eller tätortstillväxt. Detta är inte en tillräcklig definition — en kvalitativ aspekt måste till. Urbanisering handlar om mångfald av sysselsättning, kommersiell livaktighet och ökad specialisering.²⁹ Så sett fanns vissa urbana drag också på landsbygden. Stora förändringar skedde på landet, innan den egentliga tätortstillväxten kom. Den tidiga industrin i Sverige var landsbygdsbaserad. Här fanns alltså inte en lika kraftig polarisering mellan stad och landsbygd i samband med industrialiseringen som på andra håll. Böndernas roll i moderniseringen och blandningen av olika intressen på landsbygden blev därmed större. Familjen Töressons arbetsmarknadslösningar kan sägas illustrera detta. En viktig förklaring till Sveriges lugna utveckling kan ligga i dessa urbana drag på landsbygden.

För familjen Töresson var det aldrig en fråga om verkliga yrkesbyten eller uppbrott från bonderollen. Men i ett läge då familjens arbetskapacitet var för stor, tillvaratog man det moderna samhällets möjligheter. Man utnyttjade det nya utan att riskera det gamla. Paralleller finns mellan familjens arbetsstrategi och produktionsmönster. Det gällde inte antingen det gamla eller det nya, utan både det gamla och det nya samtidigt. Det gamla kom troligen i första hand, men när tillfälle gavs försökte familjen dra fördel

²⁸ Harnesk, B., 1986, Patriarkalism och löncarbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen (i Historisk tidskrift 1986), s. 336 f.

²⁹ Se t. ex. Kyle, J., 1987, Striden om hemmanen, och Magnusson, T., 1987, Proletär i uniform, och däri anförd litteratur.

också av det nya. Någon rädsla för eller avståndstagande från detta är det inte fråga om.

Relationerna till arbetsmarknadsvarianterna i idealtyperna blir oklara. Familjen Töresson visar upp ett oberoende och självständigt alternativ, som ej liknar den traditionella arbetsmarknadens årtjänst eller den moderna arbetsmarknadens löneanställning. Det rör sig om individuellt anpassade lösningar.

*

Det traditionella samhället anses också ha inneburit få och socialt begränsade kontakter. Kopplingen mellan detta och geografisk orörlighet är tydlig. Att Anders Töresson med sin stora rörlighet i när-samhället och sina många roller också fick många och varierade mänskliga kontakter är naturligt. På detta vis hamnar han nära den moderna idealtypen (något längre ifrån den hamnar de andra familjemedlemmarna). Kvaliteten på de mänskliga mötena är naturligtvis viktigare än kvantiteten. Tyvärr måste jag i stort sett nöja mig med att uttala mig om det senare. Värderande kommentarer, som kunde hjälpa till att avgöra vilka personer som stod familjen verkligen nära är sällsynta i dagböckerna. Tillfällena till väsentlig kontakt med representanter för borgerlighet var för bonden Anders Töresson dock många.

Nära förbunden med de sociala kontakterna borde naturligtvis den sociala rörligheten vara. Sten Carlsson ger en bild av denna, när det gäller allmogen på 1800-talet, som tyder på kraftig ståndscirkulation. Framför allt poängterar han den uppåtgående rörligheten, främst med utbildning som hjälp.³⁰ Att hos familjen Töresson de ekonomiska möjlighe-

terna för skolgång fanns, liksom förebilder genom personlig närhet till både präster och skollärare, är tydligt. Trots detta finns inga tecken på intresse i den riktningen. Inställningen till formell utbildning borde studeras inom en större grupp storbondefamiljer.

Troligen var det mer motiverat för mer missgynnade grupper av allmogen än för dess översta skikt att försöka byta stånd. Småbondesöner och torparbarn svarar troligen för en större del av den uppåtgående ståndscirkulationen än man trott. Det var också bland dessa grupper man tidigt fick marknadsberoende konsumtion och verkligt lönearbete. Emigrationen — den väsentligaste möjligheten till geografisk och social rörlighet — dominerades inte oväntat av samma grupper.

I den moderna forskningen kring den starka sociala skiktningen på landsbygden har också den nedåtgående sociala rörligheten påtalats. Enligt Christer Winbergs studier var de egendomslösa med sina relativt få barn inte självreproducerande utan en påfyllning skedde "uppifrån".³¹

Utvecklingen när det gäller ståndscirkulationen har alltså ofta setts som lineär, uppåt eller nedåt. En annan syn på social rörlighet för det skikt som främst intresserar mig här, storbönderna, har Sture Martinius. Han menar att "storbondedepositionen var inte /.../ något som gick i arv. På samma sätt som storbönderna inte hade varit födda till storbönder, så blev inte heller deras många barn via arv storbönder. Varken ur segregations- eller

³⁰ Carlsson, S., 1950, Svensk ståndscirkulation 1680—1950, s. 99 ff., och Carlsson, 1959, Bonden i svensk historia III, s. 374 ff.

³¹ Winberg, C., 1975, Folkökning och proletarisering, s. 265.

permanenssynpunkt kan sålunda ett särskilt storbondeskikt urskiljas. De ekonomiska klyftorna inom bondegruppen var i starkt ökande, men bönderna förblev *ett* socialt skikt.³² Med reservation för att "starkt" ökande ekonomiska klyftor måste förutsätta en viss grad av permanens — det krävs mer än en generation för att bygga upp en förmögenhet — stämmer denna utveckling väl med familjen Töresson. Ett cykliskt drag finns. Nästa generation börjar på nytt.

När det gäller familjen Töresson finns det ingen anledning att tala om ståndscirkulation, däremot en viss, måttlig social rörlighet inom allmogeskiktet. Anders och Christinas föräldrar tillhörde de självägande bönderna utan att tillhöra eliten. Speciellt Anders förfäder måste kallas småbönder. Anders och Christina själva tillhörde den lokala ekonomiska eliten och makteliten. Majoriteten av sönerna kom också att tillhöra skiktet av självägande bönder. De fick alltså i största möjliga utsträckning samma utgångsläge och chanser som Anders Töresson som ung.

Någon ärftlighet av Anders Töressons elitposition verkar alltså inte ha funnits. En antydning om cyklisk rörelse märks. Antalet söner torde ha betytt en förstärkning av denna cykliska tendens.

Bristen på verklig social permanens på den svenska landsbygden under 1800-talet exemplifieras här med familjen Töresson. Det handlar för deras del om måttlig social rörlighet, inte alls någon ståndscirkulation. Om detta mönster visar sig allmänt för det översta skiktet av bönderna bör det ha lett till att polariseringen bland allmogen blev relativt svag. Många

och täta sociala nivåer utvecklades. Possessionater — storbönder — vanliga bönder — småbönder — torpägare — torpare — lantarbetare är ett preliminärt försök till nivåbeskrivning. De många nivåerna bör ha verkat avspännande. Vem identifierade man sig med när man inom sin familj hade skilda sociala skikt och intressen representerade under kort tid?

När det gäller de sociala variablerna i idealtyperna handlar det för det traditionella samhället om t. ex. bofasthet, kontakter endast inom allmogen, föga rörlighet både rumsligt och socialt. Familjen Töresson ligger nära den traditionella idealtypen när det gäller bofasthet, och lutar mer åt den moderna typen när det gäller kontakter. För rörligheten uppvisar dagboken ganska komplicerade mönster och blandformer.

*

Till generaliseringarna kring det traditionella jordbruket hör föreställningen att bönderna hade en motvilja mot förändringar. Allmogen ville inte eller kunde inte investera i nya maskiner eller nya rutiner. Enligt Marx fanns denna obenägenhet till rationalisering kvar i vad han kallar bondehushållning, d. v. s. agrarsamhällets ekonomi mellan feodalism och kapitalism, och blir enligt honom en av orsakerna till att bönderna kommer att konkurreras ut.³³

Andra forskare, exempelvis den ryske agrarekonomen Chayanov, har en annan och mer positiv inställning till böndernas innovationsförmåga. Detta ligger helt i linje med Chayanovs grundinställning till bondeekonomin som i hög grad anpassningsbar. Även svenska agrarhistoriker,

³² Martinius, S., 1977, Det förindustriella samhället, (i Historisk tidskrift 1977), s. 35 f.

³³ Marx, K., 1973, Kapitalet III, s. 551.

t. ex. Gadd, betonar böndernas öppenhet gentemot nyheter.³⁴

Dagböckerna tyder på en relativt stor innovationsbenägenhet när det gällde ekonomi och jordbruksteknik hos familjen Töresson. Någon strävan efter stil-lastående märks ej. Rationella lösningar, anpassade efter egna ekonomiska förhållanden, förekom. Vi närmar oss den moderna idealtypen.

Tittar man på kulturella drag i mer begränsad bemärkelse (seder, bruk, föremål) möter man mer traditionella mönster. Nyheterna tycks ha svårare att tränga in. De borgerliga influenserna är relativt få hos familjen. Den positiva bilden av bonden som dominerade under 1800-talet (byggd på fysiokrati och romantik) kan, medvetet eller omedvetet, ha verkat förstärkande för bondekulturens överlevnadsförmåga. Strävan att leva upp till en bild som upplevs som positiv kan vara handlingsskapande och bör vägas in i historiska förklaringar.

*

På min inledande fråga om hur modern familjen Töresson var omkring 1860 skulle jag med tanke på variationerna kunna svara "halvmodern". Ett sådant svar betyder emellertid att jag gör samma misstag som jag tidigare kritiserat — av en oregelbunden profil gör jag en linje, ett medelvärde som döljer verkligheten med dess viktiga variationer mer än den åskådliggör den. Jag vill fortsätta att se "takt-förskjutningarna" för att bättre förstå individers och grupper agerande i ett övergångsskede.

Slutord

Lars Anderssons dagbok har hjälpt till att synliggöra förhållanden som annars är svåra att upptäcka. Inom en och samma familj fanns samtidigt både äldre mönster och nyare strukturer. Självförsörjning, bofasthet och traditionell allmogekultur hör till det förstnämnda, medan specialisering av överskottsproduktionen, innovationsbenägenhet och ett varierat socialt kontaktnät hör till det senare. När det gäller arbetsmarknaden fungerade den traditionella årsanställningen vid sidan av mer individuellt anpassade former. Åren omkring 1860 verkar ha varit en övergångstid.

Under de goda åren, både när det gäller avsättningsmöjligheter och livscykel, försöker familjen sig på nya mönster utan att släppa de gamla. Risktagandet minskas på detta vis, samtidigt som investeringsbenägenheten i det nya ökar. Modernisering innebar ingen jämn rörelse, tillbakagångar var säkert vanliga, och sambanden mellan goda år och ökande förändringar torde ha funnits.

När det gäller de problem den teoretiska ramen accentuerade visar undersökningen av familjen att det fanns starka urbana drag på den västsvenska landsbygden, med stor variation och specialisering. Ändå kan man knappast säga att det skedde ett egentligt förborgerligande. Familjen Töresson ger fortsatt intryck av att fungera inom ett självständigt bonde-skikt, trots att man berördes av handel och kapitalism. Bofastheten, arbetslösningsarna och socialisationsmönstret visar att familjen på inget sätt strävade efter att lämna allmogen, trots ekonomisk kapacitet och ökade sociala kontaktytor. Konsumtionsmönstren och de traditionella kulturella mönstren tycks fortfarande,

³⁴ Chayanov, A. V., 1966, *The theory of peasant economy*, s. 238. Gadd, C.-J., 1983, *Järn och potatis*, s. 44 f.

trots den ekonomiska skiktningen, hjälpligt hålla samman allmogen till ett socialt skikt. Polariseringen mellan allmogens olika grupper hölls ännu på en relativt begränsad nivå. Den kulturella strukturen kan alltså ha verkat dämpande på den ekonomiska strukturens huvudtendens, skiktningen.

Genom att studera utvecklingen som ett knippe av processer – ekonomi, politik, kultur – frigörs tolkningsmöjligheter som saknas vid en ensidig undersökning av ekonomisk historia, politisk historia etc. Utvecklingen inom en process kan

vara fördröjd och därmed balansera en annan och snabbare. Därmed motverkas häftiga brott i utvecklingen, och kontinuiteten ökar. Sammanfall i tid av förändringar mellan flera olika processer kan å andra sidan öka diskontinuiteten. Familjen Töressons förhållanden antyder obalans mellan processerna. Om liknande variation finns för stora grupper kan mycket av lugnet och kontinuiteten i den svenska utvecklingen förklaras. Dagboksstudiet har uppenbarat samband som bör studeras vidare.

Summary

A Peasant Family in Times of Change

The living conditions of a peasant family in the 1860's and the 1870's come to light in this essay through the use of two peasant diaries, material from voluntary organizations, and financial records. Interest was focussed upon the family's economic, social, and cultural milieu and the degree to which "modernity" was found. These concrete problems, in turn, were inspired by more theoretical considerations concerning the relations between the peasantry and the bourgeoisie derived from the work of Barrington Moore, Jr. and Jan de Vries. Through a study of conditions on the individual and local levels relationships become clear which are otherwise difficult to discover in quantitative investigations.

The results of the study showed that the degree of modernity in the family's actions varied greatly with different activities. Economic self-sufficiency survived even though the family's production was specialized and dependent upon the marketplace to provide a surplus. On the labor market as well, the traditional annual contract still existed side by side with more modern solutions. The family's surplus labor, which in

the beginning of the 1860's was a result of the life cycle, among other things, was used to try to establish a market garden. In spite of their economic opportunities and various contacts, the family did not strive socially to break out of the peasantry. All of their sons became peasant farmers. The family demonstrated open-mindedness towards technical innovations, while their habits and patterns of living remained traditional and largely uninfluenced by the bourgeois pattern.

Old and new coexisted within the same family. If that combination proves to have been common in the upper stratum of the peasantry, it provides new opportunities for understanding peasant actions in the field of politics.

As far as the major problem is concerned, the relations between the bourgeoisie and the peasantry and between town and country, families of this type functioned as bridges – and have thereby diminished polarization in Swedish society. Study of the diaries has revealed relationships which deserve further investigation.

(Translation: Marie C. Nelson)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Anna Greta Wahlberg: Carl Malmsten. Bokförlaget Signum. Lund 1988. 191 s, ill.

Inspiration och förnyelse. Carl Malmsten 100 år. Red. *Elisabet Stavenow-Hidemark.* Förlags AB Wiken. Höganäs 1988. 152 s., ill.

Att det 1988 var 100 år sedan Carl Malmsten föddes har väl knappast undgått någon. Jubileumsutställningar har arrangerats på många orter bla på Nordiska museet, Nationalmuseum, Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg och på Kulturen i Lund.

Ett antal publikationer, i större och mindre format, har också getts ut under året och nedan ska två av dem, Anna Greta Wahlberg, Carl Malmsten och *Inspiration och förnyelse*. Carl Malmsten 100 år, red. av Elisabet Stavenow-Hidemark, närmare presenteras.

Wahlbergs bok är en traditionell konstnärsmonografi. Den inleds med ett kapitel med biografiskt innehåll, följt av ett om "Carl Malmstens verksamhet 1916–1930". Ett senare kapitel heter "Utställningar" följt av "Carl Malmstens verksamhet efter 1930" (rubriken saknas dock i innehållsförteckningen) och "Utställningar under och efter andra världskriget". Därefter presenterar författaren "I slott och koja – inredningsuppdrag 1930–1972". Rubriksättningen är som synes lite vilseledande. Utställning var, som författaren visar, i hög grad en viktig verksamhet för dåtidens arkitekter och möbelarkitekter och det är i själva verket CM's inredningsuppdrag 1916–1930 som först behandlas och sedan utställningar under tiden 1917–1930. Avsnittet "CM's verksamhet efter 1930" handlar endast om tiden 1931–1939.

Boken avslutas med ett avsnitt om "Pedagogen Carl Malmsten" och ett om "Nyckelviksskolan". Nyckelviksskolan kom aldrig att förverkligas av

Carl Malmsten. Det blev istället Capellagården på Öland som fick föra dessa tankar och idéer vidare och läsaren blir återigen missledd av rubriken (och undrar kanske också var den nuvarande Nyckelviksskolan på Lidingö kommer in i bilden).

En glädjande nyhet i jämförelse med bokförlaget Signums tidigare böcker är att denna volym avslutas med en engelsk sammanfattning. Utmärkt är också att det finns en kronologisk förteckning över "Carl Malmstens verksamhet", "Uppdrag av olika slag" samt "Skrifter av Carl Malmsten". Det borde dock påpekas att det är ett urval av Malmstens uppdrag och ett urval av hans skrifter som nämns. Vidare finns person- och sakregister samt förteckning över nämnda möbelbeteckningar. (Kanske hade man kunnat komplettera det senare registret även med nämnda tapetmönster och tyger?)

För framtida forskning – och för andra intresserade läsare – vore det också önskvärt med en litteraturförteckning. Författaren refererar många intressanta uppgifter från bla tidningar och tidskrifter och även från litteratur och andra källor och det hade varit av stort värde att kunna ta del av dem.

Att inom två pärmar fånga och skildra en så mångfasetterad person som Carl Malmsten är knappast möjligt. Trots författarens intention att beskriva helheten hos Carl Malmsten känns boken ändå huvudsakligen som en presentation av Carl Malmsten som möbelarkitekt, med tonvikt på den lite exklusivare tillverkningen. Halva boken upptas också av hans produktion före 1939 som ingående och kunnigt presenteras.

Några intressanta möbler saknas dock i den presentationen. Författaren skildrar tex utförligt arbetena för Stockholms konserthus (som uppfördes 1925–26) och skriver att Malmsten endast ritade möbler för den publika delen av Konserthuset. Men han skapade också inredning till tex konserthuschefens tjänsterum, och den

sk "Johannes Norrbystolen" med trapetsformad sits och spånstiga ben med joniska kapital hade varit värd både en analys och en bild.

I förteckningen över Malmstens uppdrag nämns arbetena för Grand Hotell i Stockholm 1926. Även där hade det varit givande att få dem penetrerade med tanke på att det var Malmstens morfar som hade skapat Grand Hotell. De bevarade möblerna är dessutom vackra och intressanta.

Bokens omslag pryds av en mycket elegant karmstol, också den tillverkad 1926 för Svenska Handelsbankens huvudkontor i Stockholm. För-gäves söker man efter en presentation av den i de olika kapitlen om verksamheten före 1939. Så småningom framkommer den, tillsammans med ytterligare delar av samma möblemang, i några små bildtexter tillsammans med senare möbler som Malmsten ritat för Svenska Handelsbanken. Lite mer textutrymme har de väl gjort sig förtjänta av? Här borde också finnas utrymme för en intressant jämförelse av Malmstens produktion för samma uppdragsgivare under närmare 40 år.

Hur skicklig en möbelarkitekt än är, så är han beroende av kunniga hantverkare. Ett faktum som ofta glöms bort, men som Anna Greta Wahlberg tar upp i några sammanhang. Malmsten samarbetade med flera av tidens skickligaste snickarmästare, som t. ex. Hjalmar Jacksson och Sven Jespersson. Dekupören Manne Manning utförde också flera intarsiaarbeten åt Malmsten, bl. a. dokumentskåpet "De fyra åldrarna".

Författaren påpekar flera gånger Malmstens intresse för både elitproduktion och tillverkning för en större allmänhet. Detta är mycket intressant och tidigare lite bearbetat och det hade varit givande att utveckla det i text och bild. T. ex. det omnämnda programmet för kontorsmöbler för Åtvidabergs industrier i slutet av 1920-talet och Nyckelverkstädernas produktion (d. v. s. tillverkningen av delar av Malmstens produktion i industriell skala). Malmsten ritade också i början av 1940-talet en byggbar skåp- och hyllserie, något som flertalet kanske inte förknippar med hans namn.

"Inspiration och förnyelse. Carl Malmsten 100 år" utgiven av Nordiska museet, Carl Malmstens Verkstadsskola och OrdBildarna AB med Elisabet Stavenow-Hidemark som redaktör presenterar Carl Malmsten på ett helt annat sätt. Ett 10-tal författare ger sin bild, sin tolkning, av

Carl Malmsten i hans olika verksamhetsområden. Flera av dem berättar om Malmstens betydelse för deras utveckling, hur han inspirerat och påverkat dem, både direkt och indirekt genom sin breda pedagogiska verksamhet.

Detta synsätt anknyter även till den stora utställning som visades i somras på Nordiska museet med titeln "Inspiration och förnyelse. Carl Malmsten 100 år". Erik Richter, arkitekt för utställningen, berättar också i boken vad han vill att vi ska lära oss av Carl Malmsten genom utställningen.

Greppet att låta olika personer med skilda uttrycksätt, erfarenheter och temperament bidra med sin aspekt, sin pusselbit till skapandet av bilden av en man och hans tankar, idéer och visioner är givande. Personliga minnen och kommentarer blandas med viktiga sakupplysningar. Det ger automatiskt en del upprepningar, tex nämns i sex artiklar att Malmsten deltog i 1917 års hemutställning på Liljevalchs konsthall, men det har så många andra fördelar.

Att referera och recensera de skilda skribenterna låter sig inte lätt göras. Det är helt enkelt personliga upplevelser av bl. a. Lena Larsson, Iwan Näslund, Thyra Nordström och Arne Klingborg. Olle Pira och Eilert Sigvardsson berättar om gårdagens, dagens och framtidens arbete vid Verkstadsskolan i Stockholm respektive Capellagården på Öland. Erik Sjögren presenterar Nyckelverkstädernas industriella produktion av malmstensmöbler.

Några artiklar är mer faktainriktade, som t. ex. Helena Dahlbäck Luttemans om Malmstens praktmöbler och Hans Thorbjörnssons om "Revolutionären på Nääs". Malmsten var mycket kritisk mot slöjdläro-utbildningen på Nääs och skolslöjdens "millimetertvång" och han kämpade hårt för en lekfullare och roligare slöjd och Thorbjörnsson berättar stimulerande både om den gamla och nya slöjden.

Boken avslutas med "Carl Malmstens skrifter" och en summary på engelska. Litteraturanvisningar finns insmugna i respektive artiklar, men det hade varit värdefullt att få dem samlade till en litteraturförteckning.

När en 100-åring ska ihågkommas ges ofta bara en positiv bild. Författarna skildrar det som var nyskapande eller som gjorde succé hos samtiden etc. Sällan kommer några negativa synpunkter fram. Det känns därför äkta och förtroendeingivande att i "Inspiration och förnyelse" läsa

att alla människor faktiskt inte gillar Malmstens möbler, att Malmsten ibland var för dominerande mot sin elever och t. o. m. knyckte bra möbeldéer från anställda och att man kan kalla honom "Tjuvgubbe" och ändå beundra honom som yrkesman, pedagog och inspiratör.

Som nämnts skiljer sig de båda böckerna om Malmsten genom sitt förhållningssätt och inriktning. Wahlbergs bok är mer traditionell till sitt innehåll med en kronologisk uppläggning. Detta ger då på ett plan en större överblick, läsaren får en ram kring Carl Malmstens liv och verksamhet. Den blir dock med nödvändighet tunnare i vissa partier.

"Inspiration och förnyelse" ger istället en fördjupad syn, en större upplevelse, med sin skiftande stil och sitt varierade innehåll genom skilda personers upplevelser och tankar om och kring Carl Malmsten. Naturligtvis i vissa avsnitt på bekostnad av helheten.

En väsentlig skillnad mellan publikationerna är också bildurvalet. Båda böckerna är mycket rikt illustrerade med bilder i färg och svartvitt, men i Wahlbergs bok är bilderna passiva. De visar ingen verksamhet eller skapande och det finns inte en enda person avbildad (!). För yngre läsare som aldrig sett eller mött Malmsten, saknas även en bild av honom själv med det yviga håret, den intensiva blicken och de levande händerna.

I "Inspiration och förnyelse" däremot känns bilderna som en slags syntes av Carl Malmsten. De sjuder av liv och rörelse, hantverkare i arbete, händers koncentration, skisser, idéer. Men där finns även stillhet och kontemplation med kvällssamling vid brasan, naturen med skönheten hos en enkel sommarbukett och glädjen hos en vassbåt med nyponrosmonstrat segel kluckande mot vattenytan en varm försommardag.

Sigrid Eklund Nyström

Food and Drink and Travelling Accessoires. Essays in Honour of Gösta Berg. Edited by Alexander Fenton and Janken Myrdal. Glasgow 1988. 202 s., ill. (Boken finns att köpa i Nordiska museets bokförmedling.)

Gösta Berg tillhör såväl den svenska som den europeiska etnologins "grand old men" och har som ämnets portalfigur mer än någon annan en djup förankring hos olika typer av forskare —

både äldre och yngre. Det finns alltför många epitet man skulle kunna använda sig av i detta hyllningssammanhang, anspelande på kollegers värdering och djupa respekt både från när och fjärran. "Han med sina fruktansvärda kunskaper" för att citera en utländsk kollega, medan jag själv gärna delar en annan karakteristik av honom: "... det finns ingenting som roar Gösta Berg mer än att när som helst tillstå vem som helst med sakliga informationer." Forskarsamhället har han berikat med en mångfald vetenskapliga produkter under sitt långa rika liv och alltjämt frambringas nya alster i hans forskarverkstad. Lyckligt lottade var och är fortfarande de som haft förmånen att på nära håll ta del av hans generositet — vilket Janken Myrdal här vittnar om i sin kommentar till den hyllade — och jag själv kommer alltid att betrakta honom som ett föredöme i osjälvisk forskaranda.

När man tar boken i handen ser man genast att den i viss mån — vad gäller temaorientering och tidsperspektiv — avviker från de senare årens (om inte årtiondenas) etnologiska alster. Det förefaller som om redaktörsparet har velat säga något med det urval av uppsatser som de beslutat ta med i sin hyllningsskrift. Här framträder en samling forskare med olika specialområden och skilda synsätt på etnologi och kulturhistoria. Man har givetvis velat knyta an till de olika forskningsfält Gösta Berg själv fokuserat i sin egen vetenskapliga produktion, d. v. s. den så kallade materiella kulturen, vilken samtliga bidragsgivare valt att skriva om. Men det gäller givetvis mer än en tematisk inriktning. Vad jag tänker på kan lämpligast sammanfattas med ett citat från Gösta Berg, skrivet under den gångna sommaren: "Åtskilligt av det jag ägnat mig åt i min forskning kan synas meningslöst och trivialt. Våra dagars etnologiska vetenskap har inte längre så stort intresse för hur saker och ting en gång förhöll sig utan mera hur folk i våra dagar föreställer sig att det förhöll sig eller snarare hur forskarna föreställer sig att folk en gång föreställde sig att det gick till." Den föreliggande boken kan ställas mot Gösta Bergs omdöme och kanske ge en tankeställare — det som presenteras här kan tyckas vara en motvikt till vad Gösta Berg reagerar emot.

Artikelsamlingen innehåller 13 olika studier från en medarbetarstab från flera europeiska länder där den etnologiska forskningens utveckling liknar den svenska. Janken Myrdal inleder

med en personligt hållen betraktelse över Gösta Berg som forskare och inspiratör. Vi som inte visste det tidigare får veta att Gösta Berg redan som pojke upprättade ett eget museum i sin vindsvåning, som han också dokumenterade med sin egenhändigt byggda kamera. Uppsatserna i övrigt tar alltså sin utgångspunkt i den materiella kulturen och inom olika teman där Gösta Berg har gjort betydande insatser inte minst genom att staka ut vägen för hur denna forskning skulle bedrivas under en generation. Enligt förordet skulle bidragen visa vad man kan utträta genom att studera sakkultur. Förutom den gemensamma tematiska ramen finns det sedan inte någon röd tråd som håller samman artikelsamlingen. Författarna skriver utifrån skilda utgångspunkter på olika ambitionsnivåer vad gäller problem- inriktningen. Mat och dryck med tillhörande sakkultur står i samtliga bidrag i fokus. Större delen av uppsatserna är koncentrerade på föremål — i många fall förvaringskärl för födan i något hänseende — medan en del översiktligt belyser några näringssektorer typiska för förindustriella samfund. En längre inledande studie ägnas åt en behållare från Hebriderna, kallad *cograin*, och dess förekomst på öarna under århundraden. Det handgjorda kärlets rika formvarianter liksom dess användningsområde dokumenteras från olika miljöer, från att ha varit "a window on the iron ages" fram till nutiden. Föremålet har även figurerat i tidiga kulturhistoriska idédiskussioner.

Det ungerska författarparet E. Fél/T. Hofer systematiserar lerkrukorna från den internationellt berömda byn Átány belägen i Ungerns centrala del. Krukorna har intagit en väldigt betydelsefull plats i denna landsdel, som var ytterst fattig på skogar. De användes också som kokkärl innan järnspisarna trängde ut de äldre matlagningssätten, då krukorna ställdes in i ugnen. Den stora uppsättningen av ett hushålls krukor avspeglade skilda strukturer i hushållsmedlemmarnas liv vad gäller födans sammansättning, deras rikedom, kostvanor, gårdens arbetsorganisation m. m. Krukorna var relaterade till den permanenta hushållsstaben men gav även upplysningar om aktiviteter av ceremoniell art. En och samma kruka hade ett snävt användningsfält även i avseende på födans smak och dess kryddning. Krukorna absorberade smak och lukt och de flesta var avsedda för speciella rätter. Att det fanns stora variationer med avseende på volym förklar-

ras med att man var tvungen att fylla en kruka helt, annars skulle den spricka under kokning. Därigenom fungerar krukorna som indikatorer på rådande system vad gäller mått och proportioner.

Även Alexander Fentons bidrag handlar om behållare, de skotska "pigs" och "mugs", en terminologisk och funktionell utredning av märket den klassiska "ord och sak"-studien, där uppgiften är att reda ut det terminologiska. Ungerskan E. Kisbán framträder med en föremålsstudie ägnad åt vad man skulle kalla för "degkorg" (dess variant av flätad halm och urgröpt i ett trästycke) och vill placera sitt hemlands varianter i ett större eurasiskt sammanhang. Nils-Arvid Bringéus skriver om den svenska smörkaggen byggd i laggteknik och beskriver tillverkningsprocessen såsom den tedde sig under smörexporttiden innan de moderna portionsförpackningarna mer och mer kom till allmän användning efter andra världskriget. Det finns tillverkning än idag, sådana kärl används dock för annat bruk i ett modernt hushåll.

En av bokens utförligaste bidrag revitaliserar den etnologiska sakkforskningens centrala problemställningar i fråga om föremåls morfologi, typologisk analys, ord/sak-diskussion samt utbredning/spridning i tid och rum. Här sätter Myrdal ambitionen högre än sina medförfattare och ställer olika frågor till sitt material, som han inventerat från olika, icke alltid lättillgängliga källor. Med hjälp av morfologisk analys definieras den egentliga smörkärnan: ett laggat kärl med kärnstav. Förutom denna egentliga smörkärna har i reliktområden länge förekommit s. k. skakkärnor. Författaren ställer grundtyperna i relation till varandra alltefter deras förekomst i Eurasien, hela tiden relaterande till mjölkhushållningens ställning inom det rådande ekonomiska systemet. Vad som är den intressantaste frågan är smörkärnans ursprung, som Myrdal penetrerar utifrån ett interaktionistiskt antagande rörande Nordvästeuropa och Centralasien. Författaren själv var med om att identifiera den tidigaste europeiska förekomsten från den vikingatida nordsjökusten. Vad som är behållningen i detta sakkforskningsbidrag är den djupa förankringen i ett ekonomiskt och socialhistoriskt utvecklingsammanhang.

Mjölkkärl av trä tillverkade i olika teknik har på många håll i världen ofta dekorerats — främst där mjölkhushållningen hade en framträdande

plats i näringsunderlaget. A. Niederer presenterar ett urval av dessa föremål från Schweiz alptrakter. Det rika beståndet av mjölkkeglar har fram till vårt århundrade uppnått en fulländad form, vars estetiska egenskaper förstärks med olika sorters dekor. Under 1800-talet, då vissa alpina regioner uppnådde högkonjunktur som resulterade i tilltagande välfärd bland kobönder och herdar, kommunicerades detta även med hjälp av rikt dekorerade och ornerade mjölkkeglar. Festskriftens föremålsorienterade bidrag avslutas med två studier som behandlar högreståndsfenomen med även stilhistoriska analyser. Det gäller G. Dagleishs uppsats om prins Charles Edward Stuarts etuin med resebestick, medan G. Evans skriver om ett nyförvärv i National Museum of Scotland, en necessär som tillhört prinsessan Pauline Borghese och som här tas till utgångspunkt för att teckna reseutuernas utvecklingshistoria.

Resten av festskriftens innehåll berör olika sektorer inom förindustriellt näringsliv. Grith Lerche ger en översikt över jakten på morkulla och undersöker dess bakgrund i kunglig idrott i Danmark. Från samma land får vi en intressant översikt över plockandet av ägg från mås och vipa, författad av Holger Rasmussen. Denna näring hade en viss betydelse även under 1900-talet, bl. a. under andra världskriget, då ägginsamling tilltog så pass mycket att den hotade fågelpopulationen i Danmark. Iván Balassa belyser kortfattat framställningen av Tokayer (norra Ungern), vinproduktionens villkor, de olika sorterna och produktionssätten. Vi får slutligen en nyttig pedagogiskt upplagd översikt över konservering av strömming med utgångspunkt från finskt material av Nils Storå. Det gäller djupfrysning, rökning, jäsning och nedsaltning, metoder som i regel kombineras med varandra. Vilken metod man valde för strömmingens bevarande berodde på fiskens storlek, dess fetthalt, transport- och avsättningsmöjligheterna. Vi vet där emot mindre om hur smakkulturen påverkade valet av konserveringsmetod.

Mátyás Szabó

Folklivsarkivet i Lund 1913–1988.

En festskrift till 75-årsjubileet under redaktion av *Nils-Arvid Bringéus*. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 26. Lund 1988. 319 s., ill.

Redan 1913, före tillkomsten av landsmålsarkiven i Uppsala och Lund, grundade docenten Carl Wilhelm von Sydow "Lunds universitets folkminnesarkiv", närmast med "Dansk Folke-mindesamling" i Köpenhamn som förebild. En skrubbd under trappan i universitetshuset blev den första lokalen för detta lilla men växande arkiv. Så småningom flyttades samlingarna till Lundagårdshuset, där man fick dra jämnt med Landsmålsarkivet. Lokalerna där var emellertid olidligt trånga och efter ett mellanspel på Sandgatan hamnade man 1938 i Villa Holma, Finngatan 8, den alltjämt gällande adressen.

1988 hade det gått 75 år sedan von Sydow tillsammans med Nils Andersson och Tobias Norlind lyckades övertyga universitet och statsmakter om värdet av ett folkminnesarkiv i Lund. Institutionen har velat högtidlighålla detta jubileum och har gjort det bl. a. med denna skrift, innehållsrik och välskriven. Till skillnad från landets övriga folkminnesarkiv eller traditionsarkiv har Folkminnesarkivet, eller som det heter sedan 1946 "Folklivsarkivet", hela tiden varit sammankopplat med det universitetsämne, som numera heter "etnologi" men som tidigare hade andra benämningar. I Lund fick von Sydow 1913 examinationsrätt i "folkminnesforskning". Först efter decenniernas segslitna kamp inrättades 1940 i Lund en ordinarie professur för von Sydow, då officiellt i "folk kultursforskning", en benämning som vid professorsskiftet 1946 ändrades till "nordisk och jämförande folklivsforskning".

Historiken över arkivet blir alltså i lika hög grad eller snarast i högre grad en historik över ämnet, undervisningen och forskningen i Lund. Genom von Sydows tidiga examinationsrätt framstår Folklivsarkivet som landets äldsta etnologiska institution, trots att professuren i Lund tillkom först två decennier efter stockholmsprofessuren.

Bokens första tredjedel behandlar arkivet. Redaktören Nils-Arvid Bringéus skriver om dess tillkomsthistoria och utveckling och om lokalerna under åren. Anders Salomonsson, Ingrid Nordström och Jonas Frykman ger inblickar i samlingarna. Här betonas upptecknings-

lingarnas stora betydelse för ämnets inriktning i Lund. Och vice versa: den arkivaliska insamlingen har starkt präglats av de forskarintressen som funnits på institutionen. Frågelistorna har, särskilt under senare tider, ofta utformats efter blivande avhandlingsförfattares önskemål. Upp-teckningsarbete var en självklar och viktig del av skolningen av en folklivsforskare i Lund. Berit Wigerfelt har gått husesyn på arkivet och hon låter ledigt och välskrivet porträttera några av institutionens nyckelfigurer.

I bokens inledande avsnitt om arkivet gör dessutom Jan-Öjvind Swahn en läsvärd kritiskt utvärderande granskning av folksagoinslaget i samlingarna. Han konstaterar att folksagomaterialet är ganska magert, vilket är intressant med tanke på von Sydows stora intresse för denna genre. Tydligt skedde insamlingen av folksagor, mest intensivt på 1920- och 1930-talen, i ett så sent skede, att sagorna då var under upplösning i folktraditionen. Men Swahn pläderar ändå för en ökad användning och inte minst publicering av materialet. Muntligt traderade sagor under viss upplösning eller sådana som visar ett tydligt beroende av tryckta sagosamlingar är också väl värda vetenskapligt studium.

Bokens andra del heter "Forskning och utbildning". Här inleder bokens redaktör med en uppsats om "Lärostolen och ämnesbeteckningen", som ger djupa inblickar i det akademisk-politiska spelet på hög nivå kring professorstillsättningar och ämnesinriktning. 1918 gjordes ett försök att få en professur inrättad i folkminnesforskning i Lund. Bakom detta försök låg främst von Sydow och tillfället var väl valt: universitetet firade detta år sitt 250-årsjubileum. En insamling startades för att till minnet av hundraårsdagen av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius födelse 1818 få ihop medel till en professur i hans namn. Planen misslyckades dock och pengar kom in i alldeles otillräcklig omfattning, antagligen främst beroende på det motstånd mot idén, som kom i dagen i en del tidningsartiklar. Planens främste kritiker var dåvarande amanuensen vid Nordiska museet Nils Lithberg. Hans kritik gick ut på att en professur inriktad mot folketro och folkdikt vore olycklig, först och främst hade landet behov av en allsidigt inriktad professur i etnologi eller folklivsforskning. Lithberg plockade poäng bl. a. med formuleringen, att "det vore helt visst Hyltén-Cavallius minne mera värdigt, att den lärostol, som skulle komma att bära hans namn, inrättades efter den

vetenskap, vilkens banbrytare han varit". Till saken hör, att det samtidigt arbetades för en professur i folklivsforskning i Stockholm, knuten till Nordiska museet, och vars förste innehavare just Lithberg skulle komma att bli 1919. (Se Mats Rehnbergs uppsats i Rig 1989: 1.)

En annan central artikel i minnesskriftens andra del är Orvar Löfgrens "Ett ämne väljer väg". Här ses en disciplins utveckling som något som underkastas tre olika klimat, pionjärandans, institutionsbyggandets och självbespeglingsens. Orvar Löfgren menar att dessa byter av varandra, hos en och samma forskare likaväl som hos en disciplin. Att skriva minnesskrifter blir då ett utslag av ett sökande efter rötter och grubbel över den egna identiteten, ur vilket sedan åter förhoppningsvis en ny pionjäranda och framtidstro kan växa fram.

Ett ämne som etnologien med ganska vaga revirgränser blir lätt ett rov för inre spänningar och osäkerhet om mål och metoder. Orvar Löfgren ser från dagens utgångspunkt 1950-talet som den period då den egna identiteten var som minst ifrågasatt. Det rädde ett allmänt consensus kring vad folklivsforskning (som ämnet då hette) var och borde vara. I Lund personifierades denna lugna period i ämnets utveckling i hög grad av Sigfrid Svensson, professor 1946–1967. Som Löfgren påpekar är det slående hur trofast Svensson var hela sin tid som etnolog mot de idéer och metoder, som han hade tillägnat sig redan som ung. I hans doktorsavhandling från 1935 om Skånes folkdräkter möter man de flesta av de forskningsidéer, som han sedan skulle hålla fast vid.

Löfgren skildrar etnologiens historia som historien om en rad vägval, ändringar av inriktning och målsättning, delvis beroende på uppträdande aktörers personliga intressen men djupast avhängiga tendenser i tidens vetenskapliga och allmänintellektuella klimat. Hans artikel har ingalunda enbart giltighet för Lund. Det som gör den särdeles intressant är tvärtom just dess relevans för ämnet i allmänhet i Sverige. Orvar Löfgren, som fick sin första skolning i Stockholm, har också mycket goda förutsättningar för att se på lundainstitutionen med litet distans och för att göra jämförelser. Denna allmängiltighet är över huvud taget ett värdefullt drag i denna institutionshistorik. Som stockholmare på en institution med många likheter med den lundensiska känner man väl igen sig i skildringen av t. ex. den

familjära atmosfären, seminariekulturen (skildrad bl. a. av Gunnar Alsmark) och de bohemiska fältarbetsövningarna (som här Magnus Wikdahl och Lynn Åkesson redogör för).

Minnesskriftens tredje och sista del har rubriken "Forskarmiljö och forskningsklimat". Bakom detta döljer sig en serie personliga minnen. Algot Holmström, som varit verksam som bibliotekarie i Karlskoga, berättar medryckande om sina år som student och upptecknare hos von Sydow på 1930-talet. Anna Birgitta Rooth redovisar personliga minnen av Carl Wilhelm von Sydow, av vilka även motståndet mot honom i Lund tydligt framgår. Sven B. Ek ger ett sammansatt och humoristiskt porträtt av von Sydows efterträdare Sigfrid Svensson. Och Ek vore inte Ek om han inte i texten smugglade in ett antal inlindade sarkasmer om dagens svenska etnologi, ett slags extra belöningar till den riktigt uppmärksamme läsaren. Nils-Arvid Bringéus rekapitulerar på 17 sidor sin egen akademiska karriär, från de trevande studierna på grundkursen på 1940-talet, vilka levandegörs genom bevarade dagboksanteckningar, till professorsinstallationen 1968. En av de nu verksamma doktoranderna i Lund, Karin Salomonsson, avslutar med att berätta om doktorandtillvaron av i dag. Lundainstitutionen har en särskild lokal på stan, Berlings, där ett antal forskarstuderande har sina arbetsplatser och personatorer. Konkurrens och inbördes lurpassande tycks här ha ersatts av samarbete och gemenskap även i det dagliga arbetet. Eller är det en skenbar skillnad? De mer avancerade studenterna i Villa Holma på von Sydows tid bodde ju i vindrum i övervåningen, vilket väl bör ha lett till goda kontakter och vänskapsförhållanden. Och konkurrensen är även i dag ett ofrånkomligt inslag i det akademiska livet, även om den nu gärna sopas under mattan så länge det är möjligt.

Det finns alla skäl att gratulera Folklivsarkivet i Lund till denna minnesskrift. Den består med få undantag av välskrivna och engagerade bidrag och den är mycket tilltalande formgiven och illustrerad. Skönhetsfläckarna är få. (Men på s. 298 råkar det två gånger heta att von Sydow föddes 1888. Och minnesskriften sägs på bokens första sida vara nr 26 i serien Skrifter från Folklivsarkivet men nr 25 i samma serie enligt förteckningen på sista sidan. Hvad är sanning?) Med tanke på den hets som alltid råder kring en produkt som skall vara klar till ett visst datum, är det

snarast imponerande hur väl genomarbetad denna bok blivit. Den har, som jag varit inne på ovan, en giltighet långt utöver lundainstitutionen, som ett bidrag till etnologiens ämneshistoria. Jag kan faktiskt inte påminna mig, att jag tidigare sett en så ingående, på en gång seriös och personligt utformad institutionshistorik. Den lär bli förebildlig för senare jubileumsskrifter men samtidigt mycket svår att överträffa.

Mats Hellspong

Jonas Frykman: **Dansbaneeländet.** Ungdomen, populärkulturen och opinionen. Natur och Kultur. Stockholm 1988. 168 s., ill.

Upprepade gånger under 1900-talet har stora debatter blossat upp där ungdomens relation till populärkulturen stått i fokus. Serietidningar, detektivromaner, bio- och videofilmer, musikgenrer etc. har anlagats för att ha en destruktiv inverkan och leda till fördumning, kriminalitet, drogmissbruk och våld. Populärkulturen har setts som en exponent för de negativa sidorna i den moderna industristatens utveckling och som tecken på den ökade normlösheten, sekulariseringen och kommersialiseringen av samhället. Det är alltså i grunden en oro för den riktning som delar av samhällsutvecklingen antas gå i, som lyfts upp till debatt. Högre värden och ideal, gamla som nya, hotas, och särskilt allvarligt ter sig detta hot då det riktas mot de unga. En ungdom som symboliserar framtiden men som inte kan tilldelas ett ansvar att tillsammans med de vuxna forma morgondagen.

Inte sällan har moment i dessa debatter tagit sig orimliga proportioner. Med facit i hand kan vi konstatera att skräckvisionerna varit överdrivna och övertonerna alltför starka. Den moderna vetenskapliga debatten kring detta fenomen startades under 1970-talet av Stanley Cohen vid Centre for Contemporary Cultural Studies i Birmingham ("Birminghamskolan"). Cohen såg ett mönster i hur massmedia förmedlade och underbyggde vad han kallade *moralpaniker* och hur olika intressen förhöll sig till ungdomen i debatterna.

På svensk botten har detta ämne diskuterats av litteratur-, film- och statsvetare och turen är nu kommen för en mer genomgripande etnologisk behandling genom Jonas Frykmans *Dansbanelandet* (det bör poängteras att Frykman tidigare behandlat ämnet i flera artiklar och att ett antal uppsatser producerats vid de olika etnologiska institutionerna). Den "folkliga" dansen och musiken är ju i sig ett synnerligen väl valt etnologiskt problemområde där många tidigare forskningsinsatser gjorts, men det är inte detta som lett Frykman in i ämnet. Snarare representerar den i många fall starkt indignerade debatten om "hot" och "swing", dansbanorna och de nya stilarna (t. ex. swingpjätten) en kulturkamp i ett samhälle i omdaning.

På många sätt ger bokens utformning en förnimelse av (relativt lättviktig) populärvetenskaplighet. Språket är målande, på sina håll elegant, formatet är behändigt och såväl illustrationer som samtida exempel är roande (och oroande). Men det vore inte riktigt att stanna vid denna karakteristik av boken eftersom skenet bitvis bedrar. Frykmans resonemang är inte enkelspårigt och saknar inte heller en inträngande analys. Snarare tvärtom, han vrider och vänder empirin i sann kulturanalytisk anda och speglar dissonansen och de många bottenarna i debatten.

Kritiken mot ungdomens nya stilar, danser och musik nådde sin höjdpunkt i inledningen av 1940-talet. Vad man här framförallt reagerade mot var det *sexualmoraliska förfallet*. Dansen, umgänget mellan könen, ja hela stilen var "flamsig" och "flabbig". Man menade att den dåliga hållningen inte var den värsta konsekvensen. Det lössläppta levernet skulle leda till spridningen av veneriska sjukdomar, promiskuitet och utomäktenskapliga barn. Ungdomen uppfattades således som problematisk.

Kyrkan var en starkt pådrivande opinionsbildare i frågan och ingick här en allians med akademiker och läkare som tillsammans representerade den bildade medelklassen. Inte förvånande menar Frykman att dessa gruppers gemensamma attack mot nöjeshysterin delvis kan förstås som en ideologisk kulturkamp med moralkonservativa rötter. Den bildade borgerligheten försökte försvara sina gamla och nyvunna privilegier, där respekten för överheten, senior-junior-förhållandet, gudsfrukten och klassdistinktioner skulle bibehållas. Men Frykman stannar inte vid detta. Aktörerna (präster, akademiker och läkare) re-

presenterade inte homogena grupper. Även om man kritiserade ungdomens livsstilar var inte alla bakåtsträvare, utan även här fanns progressiva krafter. Det är också här som Frykman koncentrerar sin analys. Vi får alltså inte veta särskilt mycket om ungdomarna, om dansen eller livsstilarna utan desto mer om hur det kunde komma sig att heterogena yrkeskategorier kunde förena sig i en samaktion med åtskilda motiv. Frykmans nyckelord är att de agerande individerna samtidigt var sin klass "fångar och förändrare". Det fanns alltså också visioner om att på ett "positivt" sätt närma sig framtiden. Samhället var under omvandling (mitt i moderniseringsprocessen) och här gällde det att skapa alternativ och styra utvecklingen i en för den bildade medelklassens intresse önskvärd riktning. På samma gång var debatten ett sätt att förstå samtiden. Här kunde de "vita magikerna" (de bildade) utse "häxor" eller "goda fiender" (ungdomarna) som tjänade till att ge samtidens "normer ... tydlig gestalt".

Varför valde man då sexualmoralen som stridsäpple? Frykman menar, i linje med en flera gånger tidigare anförd tankegång, att här möts ideologi och praxis. Det kroppsliga och sinnliga stod i hjärt kontrast mot förnuftet och återhållsamheten. Medelklassens ideologi var den "målrationella medvetenheten", där man på ett mentalt plan skulle arbeta för framtida belöningar (instrumentella kontra expressiva aktiviteter med Arndts terminologi) och de kroppsliga och omedelbara erfarenheterna utgjorde ett direkt hot mot kärnan i den intellektuella kulturen och därmed också mot klassen. Motståndaren i kampen var således egentligen inte ungdomarna utan arbetarklassen och arbetarkulturen.

Men hur kunde det då komma sig att gymnastiker och unga präster med arbetarklassbakgrund, s. k. "klassresenärer" (en term jag själv inte är speciellt förtjust i då det dubbeltydiga är så otydligt), kunde ingå i denna "oheliga" allians? Frykmans svar är att de individer som ger sig ut i en ny kulturell och social miljö inte får något givet. De måste själva medverka aktivt i integrationsprocessen och för att uppnå en fungerande identitet (egosyntes) måste de eftersträva att legitimera den i den nya klass- eller yrkesrollen.

För mig framstår Frykmans materialbehandling som både kreativ och fantasifull och det är med en analytisk skärpa han för sina resone-

mang. *Dansbaneeländet* är således en övertygande bok. Till detta bidrar bl. a. att han noggrant undviker att reducera de i många fall komplicerade och mångtydiga orsakssambanden till alltför förenklade bilder. Det flitiga användandet av ord som "samtidigt" och "dubbelhet" är exempel på ofta återkommande vändningar i analysperspektivet. Samtidigt är det en bok med mycket snäva avgränsningar, där det egentligen bara är delar av de negativa rösterna i debatten som tas upp till behandling. Visserligen uppfyller Frykman sitt syfte och prövar sina inledande frågeställningar, men många frågor känns ändå obesvarade. Hur såg t. ex. den politiska oppositionen ut? Hur såg verkligheten ut för ungdomarna? Vilka schatteringar fanns inom den moralkonservativa rörelsen o.s.v.?

En invändning av mer principiell natur gäller ämnets tidsmässiga avgränsning. Den problematiska ungdomen i det moderna samhället var inget nytt tema. Frykman berör inte den sammanhållna debattens mer än 30-åriga historia (kanske t.o.m. tillbaka till den statliga ligapojksutredningen i 1800-talets slut) och inte heller att det under krigsåren formerades helt nya riktningar för det framtida förhållandet mellan samhälle och ungdom. För att vara en studie över ett historiskt skede är boken förvånansvärt icke-processuell. Detta får också konsekvenser för en kortare polemik som Jonas Frykman för med den västtyske socialisationsforskaren Thomas Ziehes modernitetsteorier. Frykman har helt rätt i att dansbaneeländet i sig självt inte kan tas som belegg för att ungdomarnas situation förändrats på ett avgörande sätt i termer av en generell erosionskris eller kulturell upplösning. Men kan denna typ av material överhuvudtaget svara på sådana frågor? Måste inte eventuella kvalitativa och psykologiska förändringar hos ungdomen sökas hos dem själva, och är det helt uteslutet att vi inte kan finna sådana avgörande processer i ett längre tidsperspektiv (läs i utvecklingen av industrisamhället eller det kapitalistiska samhället)?

Sammanfattningsvis har Frykman övertygat mig om att dansbaneeländet egentligen visar den vuxna intellektuella generationens förhållnings-sätt till sin samtid och framtid. Tanken att moralpaniker därför också speglar ideologiska mot-sättningar och kamper är en viktig iakttagelse. Men de snäva avgränsningarna gör att Frykmans resultat inte kan användas som en schablon att

lägga på andra högröstade moralpaniker. Massmediedebatten 1941 följde sina egna regler, och fann sin form i en specifik epok i svensk historia.

Jag menar alltså att Jonas Frykman kunde nått ännu längre. Trots detta är det ett viktigt inlägg i debatten mot nymoralister och andra som förespråkar en "gammaldags moral", och genom sitt engagemang och ställningstagande ger han sin bok *Dansbaneeländet* ytterligare en dimension.

Johan Wennhall

Marta Järnfeldt-Carlsson: Landskap, jaktvillor & kurhotell. Arkitektur och turism i Västjämtland 1880–1915. English summary. Diss. Umeå universitet 1988. 238 s., ill.

När Marta Järnfeldt-Carlsson på 1970-talet besökte Västjämtland, fick hon höra talas om märkliga jaktvillor ute i ödemarken, uppförda på 1800-talet av engelsmän och svenskar. Senare uppsökte hon några av dem, bl. a. Rensjösåtern, en stor rosa trävilla med tillhörande ekonomibyggnader vid Norder Rensjön. På detta sätt fann hon också ämnet för sin avhandling i konstvetenskap; den bebyggelse som den tidiga turismen i Västjämtland gav upphov till. Utöver jaktvillorna behandlas också hotell, pensionat och sanatorier från undersökningsperioden, 1880–1915.

Avhandlingens huvudtema är att beskriva och analysera arkitekturen och bebyggelsen. Samtliga turistanläggningar i Åre, Mörsil och Storlien behandlas, av jaktvillorna presenteras sex (av totalt 25) mer utförligt. Beklagligt är att författaren inte närmare studerat samtliga jaktvillor, särskilt som hon här har rört sig på ett i det närmaste utforskat fält, precis som byggherrarna på sin tid beträdde jungfrulig mark.

Flera av jaktvillorna är arkitekturtridade, t. ex. Medstugan av Agi Lindegren. Andra är ombyggda mangårdsbyggnader, oftast parstugor, vilka försetts med verandor och balkonger. De nybyggda villorna uppfördes i timmer eller panel, i några fall som monteringsfärdiga hus. De ombyggda parstugorna fick behålla rödfärgen, de nyuppförda villorna har mer varierad färgsättning i vitt, gult, brunt eller rosa, ofta med avvikande färg i fönster- och dörrromfattningar.

Formspråket varierar, men jaktvillorna låter sig inordnas i tidens borgerliga villabyggande och ansluter sig nära till den arkitektoniska karaktären på det sena 1800-talets övriga rekreativmiljöer på Västkusten, i Stockholms skärgård och i Dalarna. Författaren fastslår sambandet, men undviker att närmare analysera det; "det finns ingen anledning att upprepa vad Stavenow-Hidemark, Pihl Atmer och Grandien skrivit". Men trots att det svenska villabyggandet och dess förebilder är väl penetrerat i "Villabyggelsen i Sverige 1900—1915", "Sommarnöjet i skärgården. Sommarbebyggelsen i Stockholms inre skärgård 1860—1915" och i "Röndrövens glöd", borde jaktvillornas samhörighet med 1800-talets svenska villabyggelse ha påvisats.

Författaren finner att "det märkvärdiga med de jämtländska jaktvillorna ligger inte i formspråket som sådant utan i dess sammanhang med landskapet, med funktionen och med beställarna". Denna slutsats kan sättas samman med det syfte som anges redan i förordet, nämligen att "rekonstruera och förklara det sammanhang där jaktvillorna kom till". Här finns således en ambition att placera in bebyggelsen i sitt sociala och idéhistoriska sammanhang.

Men det saknas ett konsekvent genomfört resonemang av det slaget. En viktig aspekt är vad som lockar turisterna till ett speciellt turistmål. Avgörande betydelse för turismen i Västjämtland hade mellanriksbanan (invigd 1882) och den år 1885 bildade Svenska Turistföreningen, som till att börja med främst propagerade för fotvandringar i fjällen, framförallt i Lappland och Jämtland. De tidiga turisterna i Västjämtland kan huvudsakligen delas in i två kategorier, s. k. luftgäster och jägare/sportfiskare, bägge sommarturister. Författaren går dock inte närmare in på luftterapiens stora betydelse under 1800-talet, vilken fick Enköpingsdoktorn Ernst Westerlund att öppna praktik i Storlien 1888. Luftkuranläggningarna i Jämtland är en motsvarighet till Västkustens havsbadorter, där havsluft tillsammans med havsvattnet ansågs besitta särskilt stärkande och botande egenskaper.

Den andra kategorin turister var jaktintresserade herrar, av vilka ett litet fåtal lät uppföra egna jaktvillor. Villornas ägare var oftast grosshandlare eller affärsmän i trävarubranschen. Valkända namn är Oscar Dickson (Rensjösätern), ägare till bl. a. Baggböle sågverk, Seth M.

Kempe (Mo och Domsjö AB), som byggde jaktvillan Visjön, och C. F. Liljevalch (idag främst förknippad med Liljevalchs konsthall, uppförd efter hans död), ägare till Medstugan.

De engelsmän som byggde jaktvillor borde av författaren ha betraktats som efterföljare till de engelska resenärer som allt sedan 1700-talets slut besökt Skandinavien. Först kom reseskildrarna, senare jägarna och sportfiskarna, som också de i hemlandet gav ut böcker om sina upplevelser och med fakta om länderna, varigenom fler turister lockades hit. Till att börja med reste de flesta engelsmän till Norge, men bl. a. den hårda exploateringen av fiskevatten och jaktmarker där fick allt fler att söka sig till Sverige.

En annan aspekt inom turismforskningen är mötet mellan turisterna och ortsbefolkningen. Här kunde författaren ha tagit del av etnologisk forskning på området (som Anders Gustavssons om mötet mellan sommargäster och bofasta i Bohuslän) och därigenom fördjupat diskussionen. Nu framstår lokalbefolkningen mest som storögda betraktare av de välbeställda turisternas framfart med champagne- och konjaksleveranser, konserverförråd och annat vidlyftigt bagage som transporterades till jaktvillorna, etc. Det påpekas att ortsborna kunde ha ekonomiskt utbyte av turisterna genom att tjänstgöra som kokerskor, städerskor, roddare, vägvisare osv. Men tog sig kulturmötet aldrig några andra uttryck och uppkom aldrig konflikter mellan jaktvillornas ägare och lokalbefolkningen?

Turisternas, och därigenom också turistbebyggelsens, inplacering i ett större sammanhang har knappast utvecklats i avhandlingen. Förtjänsten ligger därför i det snävare konstvetenskapliga perspektivet, där bebyggelsen och arkitekturen beskrivs, byggherrar och arkitekter letas fram ur gömmorna osv. Men kopplingen mellan arkitekturen/bebyggelsen och funktionen blir aldrig föremål för någon samlad analys, trots att detta ju tillhör "det märkvärdiga med de jämtländska jaktvillorna".

Jaktvillorna användes sommartid för jakt och fiske; Rensjösätern utnyttjades aldrig som sommarnöje av Oscar Dicksons familj. Som författaren påpekar, såg säkerligen de flesta villaägarna aldrig sina hus inbäddade i snö. Vi får veta att flera av villorna har stora matsalar och många sovrum — umgängeslivet med jaktkamrater var viktigt. Men i avhandlingen utreds aldrig närma-

re hur de olika funktionerna avspeglar sig i villornas planering. Inte heller får vi kännedom om sanatorierna var utformade för att tillgodose de mer eller mindre uttalade terapiformerna.

I likhet med 1800-talets övriga sommarbebyggelse är flera av jaktvillorna påfallande stora. I vilken utsträckning är detta ett uttryck för husens statusvärde? Det är en frågeställning, där Järnfeldt-Carlsson, om hon hade berört den, kunde ha kommit med intressanta funderingar,

då ju hennes villor ofta varit mycket avsides belägna, och således inte, som tidens övriga sommarbebyggelse, vänt sig mot farleder, färd- och promenadvägar.

Men, dessa kritiska synpunkter åsido, är det likväl glädjande att de osannolika och fantasiegående jaktvillorna ute i den västjämtdlandska ödemarken nu uppmärksammas.

Dan Waldetoft

KORTA BOKNOTISER

Sörmlandsbygden 1989. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok. Red. av *Ingegerd Wachtmeister*. Nyköping 1988. 216 s., ill.

I denna innehållsrika årgång av Sörmlandsbygden skriver Lennart Rosander om "Sörmländsk adel i brev, dagböcker och memoarer". Det är en välskriven artikel med kulturanalytisk uppläggning, inspirerad främst av den moderna lundensiska etnologins metoder att karakterisera kulturella skiktets självsyn och världsbild. Det är intressant att se detta tema så väl behandlat i ett hembygdsförbunds årsbok. Just den mellansvenska adelns världsbild har ju också nyligen behandlats i en doktorsavhandling vid Stockholms universitet, Angela Rundquists "Blått blod och liljevita händer".

Bland andra uppsatser i Sörmlandsbygden har jag fäst mig vid Göran Gelottes genomgång av händelseförloppet när Södertäljes centrum "sanerades" i början av 1960-talet, en av de mest omfattande förvandlingarna av kärnan i en svensk småstad. En omväxlande och levande småstadsideyll förvandlades på några få år till ett trist varuhushgetto. Så värderande beskriver inte Gelotte det som skedde, han är försiktig med sitt eget ställningstagande. Det rika bildmaterialet ger dock läsaren goda möjligheter att göra egna reflexioner. Varför måste cityområdet sprängas när trafiken ändå efter några år kom att ledas runt stadskärnan? Varför måste de nya husen ha sådana kolossalproportioner? Varför kunde inte varuhuset lokaliseras till annan plats i staden? Gelottes artikel aktualiserar frågan om inte just citysaneringarna i svenska städer är en av den socialhistoriskt inriktade konsthvetenskapens allra väsentligaste

forskningsuppgifter just nu. Förekommer sådan forskning i någon nämnvärd omfattning?

Mats Hellspong

Gotthard Björling: Metallurgin vid Stora Kopparberget, i Bergsbladet, organ för Svenska Bergsmannaföreningen, årg. 45, 1988.

När Jernkontorets Bergshistoriska utskott hösten 1988 tillsammans med Riksantikvarieämbetet samlades till sedvanligt möte, var temat för detta inte såsom brukligt forskning kring järnet och dess historia utan ägnades helt åt andra metaller, främst kopparn. Dess framställning är ju mer komplicerad än järnets men mindre allmänt känd. I Sten Lindroths magnum opus om Falu gruva från 1955 har det mesta blivit sagt jämte sammanfattningar av tidigare rön. Likväl framstår professor G. Björlings nykomna översikt över själva tekniken — den svenska och den tyska — som hölls vid det nämnda symposiet och nu tryckts i en fackskrift som det för en lekman mest klara och enkla. Malmens väg från sovring och kallrostning — vars svavelrök länge var ett dystert miljökaraktistikum för Falun — till smältning i suluugnar, vändrostning, fortsatt smältning till råkoppar samt slutligen garning till ren koppar (vilket sista moment skedde i Avesta, där bl. a. de berömda stora plåtmynten tillkom) är en nu utdöd och svårförståelig process. En enkel utredning som denna är därför värd all uppskattning av historiker och andra.

Gösta von Schoultz

FOOD AND DRINK AND TRAVELLING ACCESSORIES

Essays in Honour of Gösta Berg

Edited by

ALEXANDER FENTON

and **JANKEN MYRDAL**

Fourteen distinguished international experts in ethnological food research throw new light on the social and economic aspects of the history of food and drink and the accessories used in its preparation and consumption. The contributions range from the travelling accessories of Prince Charles Edward Stuart and the Princess Pauline Borghese through pigs, mugs and pots; bread and bread bowls; Wooden milk vessels and butter barrels; plunge chums from Ireland to Tibet; to Tokay wines, herring, the woodcock and royal game, and the collecting of seagull and lapwing eggs.

The book will be of value to all interested in the history of food and drink and culinary utensils.

Pris 175:– inkl moms.

Köp direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel: 08-666 46 00

KLÄDER

Fataburen 1988, Nordiska museets och Skansens årsbok handlar denna gång om klädseln både till vardags och till fest och om modets makt över människorna.

Kvinnornas kläder berörs särskilt i uppsatserna om brudräktens historia och om strumpbyxan, "det bästa som hänt inom modet", liksom i beskrivningen av när kvinnorna fick byxor.

Mansmodet behandlas i "Modelejon och andra herrar" och två unika svenska modeföreteelser, Mah Jong-kläderna och V-jeansen, uppmärksammas också. De båda kända modehusen Augusta Lundin och Märthaskolan, presenteras liksom modet i dockornas värld.

För övrigt kan man läsa om både baddräktens och regnplaggens historia i Sverige.

Mycket rikt illustrerad, delvis i färg.

Pris 200: — inkl moms.

PARIS—STOCKHOLM

Till utställningen PARIS—STOCKHOLM har Nordiska museet givit ut en katalog som kort behandlar utställningens teman: Paris—Stockholm, Paris-mode i Stockholm, När modet gav kvinnorna ben, Fåfängan, Solfjädrar, Dockorna och modet samt Tidernas modeparad.

Rikt illustrerad, delvis i färg.

Pris 45: — inkl moms.

I bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel: 08-666 46 00